

सार्वजनिक वाचनालय, कल्याण

पुस्तकाचे

माधवानुज

धनुक्रम व.

वर्ष

निवडक कविता

४३६६४

काव्य

६७०

संपादक :

शं. पां. जोशी,

एम्. ए. एल्. एल्. बी.

प्रकाशक :

श्री. श्रीनिवास चिंतामण मोडक

रामबाग लेन नं. १ कल्याण (ठाणे)

सर्वहक्क प्रकाशकाधीन

☆

मूल्य तीन रुपये

☆

तृतीय संक्षिप्त आवृत्ती मार्च १९७२

☆

मुद्रक :

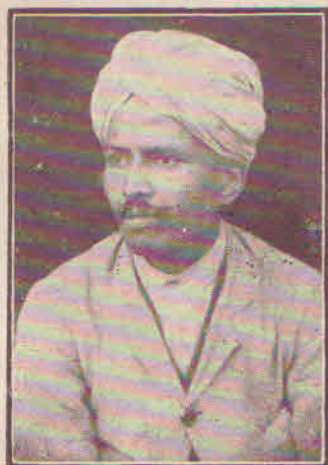
डॉ. वि. प. महाजन

एम्. जी. अँण्ड को.

४६१/१ सदाशिव पेठ,

पुणे ३०

सार्वजनिक वाचनालय, कल्याण

माधवानुज

जन्म :- १६ मार्च १८७२ ★ मृत्यु :- २ मार्च १९१६

अनुक्रमणिका

अ. नं.	विषय	पृष्ठ
	जन्म शताब्दीच्या निमित्ताने, माधवानुजांचे चरित्र, माधवानुज आणि त्यांची कविता	१ ते २४
१	प्रीतीचा हलवा	१
२	बन्स कवि	२
३	पारिजातकाचे फूल	४
४	संध्याकाळची सहल	६
५	तेरड्याचे फूल	७
६	पुढे पुढे	८
७	दुष्काळ	१०
८	दगड फोडतांना	११
९	मुलांचा कोंडवाडा	१३
१०	जाईची फुले	१४
११	थंडी	१६
१२	लाजरी	१७
१३	चित्तूर	१८
१४	कवि आणि कल्पना	२०
१५	दुष्काळ ग्रस्ताचे सुस्कारे	२१
१६	कृष्णा कोयनांचा संगम	२३
१७	विरोधाभास	२५
१८	विसरलेले गाणे	२६

अ. नं.	विषय	पृष्ठ
१९	त्रिवेणी संगम	२७
२०	प्रश्नोत्तर माला	२९
२१	शरयू तटाक	३०
२२	दीपाविसर्जन	३२
२३	दोन ध्वनि	३४
२४	फुलांचा झेला	३४
२५	भगवद्गीता	३६
२६	जादूचा प्रभाव	३७
२७	मूर्ति भजन	३८
२८	दिवाळी सण	३९
२९	माझ्या लहानपणाची बाग	४०
३०	कवी आणि मयूर	४२
३१	फुलांतला वास	४४
३२	समाधि आणि जाईची वेळ	४६
३३	सोनचांफा आणि निवडुंग	४६
३४	रानांतले फूल	४७
३५	भूत, भविष्य आणि वर्तमान	४९
३६	कोकिळाची बाणो ऐकून	५०
३७	गोड स्वप्न	५१
३८	स्फुट श्लोक	५३
३९	ही रम्या वन भूमिका	५६
४०	कवि आणि कोकिळ	५८
४१	जीवाचें अमरत्व	५९
४२	गीतांजली	६०

जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने

कवि माधवानुज यांच्या स्फुट कविता एप्रिल १९२४ मध्ये पुस्तक रूपाने प्रथम प्रसिद्ध करण्यात आल्या. आनंद, करमणूक आणि केसरीत त्यांच्या कांही कविता प्रसिद्ध झाल्या होत्या. आपल्या हयातीत आपला काव्य संग्रह प्रकाशित व्हावा अशी माधवानुजांची इच्छा होती. तथापि ते भाग्य त्यांना लाभले नाही. १९२४ च्या काव्यसंग्रहाच्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती १० एप्रिल १९६५ मध्ये प्रकाशित झाली.

पहिल्या आवृत्तीस कै. श्री म. माटे यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. माधवानुज माटे यांना स्नेही मानीत. काव्य संग्रहाचे रसग्रहण करताना कै. माटे यांनी माधवानुजांच्या अंगचे जसे गुण दाखविले आहेत तसेच त्यांच्या दोषांचेहि विवेचन केलेले आहे.

आधुनिक मराठी काव्याचे प्रणेते कै. केशवसुत यांची जन्मशताब्दी काही वर्षांपूर्वीच साजरी झाली. त्यांचे समकालीन माधवानुज यांच्याही कविता त्यावेळी गाजलेल्या होत्या. माधवानुजांच्या काव्यसंग्रहाची दुसरी आवृत्ति दुर्मिळ झाली असल्याने व त्यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने त्यांच्या काही निवडक कविता पुन्हा एकत्र पुनर्मुद्रण करण्यासाठी हा काव्यसंग्रह प्रकाशित केला आहे. या पुस्तकांत माधवानुजांच्या सर्व कविता संग्रहित केलेल्या नसल्या तरीहि माधवानुजांचे कांही विशेष गुण दाखविणाऱ्या व फार लोकप्रिय कविता निवडलेल्या आहेत. त्यामुळे माधवानुजांच्या काव्याविषयी रसिक वर्गाला स्थूलमानाने कल्पना येईल.

प्रत्येक मनुष्यास उपजत थोडी ना थोडी काव्याबद्दल आस्था असतेच. परंतु सारेच कांही कवि होत नाहीत. मनुष्याला उपजत काव्यस्फूर्ति असली तरीहि काव्याला मूर्त स्वरूप द्यायला कोणीतरी निमित्त हा लागतोच. माधवानुजांच्या वडील बंधूच्या प्रेरणेमुळेच त्यांना काव्याची स्फूर्ति लाभली. आपल्या थोरल्या भावांस, महादेवरावांस, ते गुरुस्थानी मानीत. ज्येष्ठ बंधूने वेळोवेळीं केलेल्या उपदेशाने व पाठविलेल्या पद्य-पत्रांमुळे माधवानुजांच्या काव्यवृत्तीला सारे कांही पोषक व अनुकूल ठरले. त्यांच्या काव्याला वडील बंधूचे कृपाछत्र लाभले. माधवानुजांनी स्वतःचे नांव धारण करतांना आपल्या ज्येष्ठ बंधूंना काव्यात अजरामर करून ठेवले आहे.

केशवसुतांनी आधुनिक मराठी काव्याला नवीण वळण लावले. विनायकांनी राष्ट्राभिमान जागृत केला. चंद्रशेखरांनी आत्मलक्षी व परलक्षी कविता संस्कृत प्रचुर भाषेत रचिल्या. मोगरे यांची कविता जुन्या वळणाची होती. दत्त कवींनी समाजाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न त्यांच्या कवितातून केला. रेंदाळकरांनी जुन्या संस्कृत व बंगाली कवितांचे भाषांतर करून पांडित्यपूर्ण कविता लिहिल्या. बालकवींनी निसर्गाच्या कविता रचून निसर्गातील प्रेम सचेतन केले. रे. टिळकांच्या कवितांनी रसिकांची मने हेलावून टाकली.

माधवानुजांच्या काव्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या कवितांतून कौटुंबिक जिव्हाळा प्रत्ययास येतो. त्यांची कविता जुन्या धाटणीतीलच आहे. त्यांच्या कवितांत कृत्रिमपणा नाही. सहजपणा हा त्यांच्या कवितातून उठावदारपणे दिसणारा गुण आहे. त्यांच्या कवितात नादमाधुर्य अमूत शब्दांची समर्पक गुंफण झालेली दिसते. माधवानुजांच्या कवितातून कोठेच क्लिष्टपणा आढळत नाही. त्यांची साधी आणि सोपी अशीच काव्यरचना आहे. त्यात पांडित्यप्रचुर शब्दांना वाव नाही. कल्पनांचा फुलोरा फुलविण्यात त्यांना मोठेपणा वाटत नव्हता. साध्या विषयात त्यांनी फार मोठा आशय सांगून रसनिर्मिति केली आहे. माधवानुजांच्या हळंब्या वृत्तीमध्ये त्यांच्या अनेक कवितांत कारुण्याचे वर्णन केलेले दिसते. त्यामुळे त्यांच्या काव्यात आवेश नाही.

परिस्थितीशी अनुरूप व विषयाशी एकरूप होऊन प्रत्यक्ष प्रसंगांचा अनुभव त्यांच्या पाठीशी असल्याने त्याबद्दलचे यथार्थ दर्शन त्यांच्या अनेक कवितात झालेले आहे. अशा वेचक व निवडक प्रसंगावरच्या त्यांच्या कवितांत सत्याचे खरे स्वरूप पाहावयास मिळते. त्यांच्या कवितांतून जीवना-संबंधीचे काहीतरी तत्वज्ञान सामावून राहिलेले आहे. परंतु प्रत्येक वेळी तात्पर्य सांगण्याचा मोह त्यांना आवरता आला नसल्याने टीकाकारांना टीका करण्याची संधी मिळाली.

माधवानुजांना काव्याबद्दल फार मोठी आवस्था होती. कलेची आवड होती. त्यांना ज्ञानाबद्दल तळमळ लागली होती. ईश्वराजवळ त्यांचे हेच

मागणे होते. केशवसुत, ना. वा. टिळक, अनंततनय, किरण इ. कवींशी त्यांचा घनिष्ठ संबंध आला. त्यांनी आपला डॉक्टरी व्यवसाय संभाळून कवितेची आंराधना केली. संसाराच्या अडचणीत असताहि आणि व्यवसायिक दगदगीमुळे व्यापलेल्या त्यांच्या जीवास काव्यनिर्मिती हे चांगलेच टॉनिक लाभले.

त्यांच्या काव्याचे विषयहि कौटुंबिक प्रसंगाशी निगडीत असलेले आहेत. त्यांच्या [निसर्गरम्य कविता व फुलांवरच्या कविता फारच छान आहेत. दुष्काळावरच्या व गरिबीचे जीवन दर्शविणाऱ्या कविता अत्यंत हृदयंगम आहेत. तालविक कवितांचाहि त्यात अंतर्भाव आहे.

आधुनिक मराठी काव्याची जडण घडण घडविणाऱ्या कवींची जन्म-शताब्दी अशा रीतीने साजरी केल्यास त्या कवींच्या काव्याबद्दल निश्चितपणे आदरभावना द्विगुणित होतील. त्यांच्या एकूण स्फुट कविता १२५ आहेत. त्यापैकी निवडक अशा कविता या पुस्तकांत घेतल्या आहेत.

माधवनुजांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने एका होतकरु कवीने त्यांना आदराने अर्पिलेले सुनीत यात समाविष्ट आहे.

श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनी माधवानुजांचे बद्दल सांगितलेले विचार व त्यांच्या काव्याचे परीक्षण केले आहे त्याबद्दल त्यांचा 'माधवनुज आणि त्यांची कविता' हा दुर्मिळ लेख यात पुनर्मुद्रित केला आहे. पहिल्या दोन्ही आवृत्तीप्रमाणे रसिकवर्ग प्रस्तुत पुस्तकांस योग्य तो प्रतिसाद देईल अशी आशा आहे.

या काली माधवनुजांचे चिरंजीव चिंतामण काशिनाथ मोडक यांनी मूळच्या आवृत्तीतील कविता पुनर्मुद्रण करण्यास परवानगी दिली याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. तसेच मुद्रक व कामगार वंधूंचे पुस्तक ठरलेल्या मुदतीत छापून दिल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणे रास्त ठरेल.

दिनांक १६ मार्च १९७२

१०६ नारायण पेठ

पुणे ३०.

शं. पां. जोशी

एम्. ए. एल्. एल्. बी.

माधवानुजांचे चरित्र

माधवानुज उर्फ काशिनाथ हरी मोडक यांचा जन्म पडघवली ता. सुधागड येथे फाल्गुन शु. ७ चके १७९३ (१६ मार्च १८७२) शनिवारी झाला. त्यांना दोन बंधू व एक बहीण होती. थोरले बंधू महादेवराव. त्यास माधवरावहि म्हणत. मधले बंधू मोरेद्वर. सहा सात वर्षांचे असतांना निरुपद्रवी खोड्या करण्यापलीकडे माधवानुजांची मजल गेली नाही. मनमिळाऊपणा व आनंदीवृत्ती लहानपणापासूनच त्यांचे अंगांत बाणली होती. बालपणातील त्यांच्या विशेष आवडीची गोष्ट म्हणजे मागील दाराच्या परसांत फुलझाडे लावून बाग बनविणे.

वयाच्या आठव्या वर्षी माधवानुजांचा पुणे येथे व्रतबंध झाला. येथपर्यंत त्यांच्या मराठी ४ इयत्ता पुऱ्या झाल्या होत्या. माधवानुज पुढील शिक्षणासाठी रामचंद्र चिंतामण डोंगरे-आपल्या मामांकडे रोहे येथे गेले. त्यांचे मामा शाळामास्तर होते. ते बहुश्रुत कलाप्रेमी व विद्याव्यासंगी असल्याने त्यांच्या सहवासात माधवानुजांना अनेक सुभाषिते, आख्याने व तत्कालीन मराठी कवितांची ओळख झाली होती. बालवृत्तीतला हटवादीपणा, खाण्याचे चोचले याबद्दल माधवानुजांस येथे विसर पडला. आपल्या गांवच्या वार्षिक माघ महिन्यातील उत्सवात ते हौसेने भाग घेत. नाटकात कामे करीत. रोहे येथे असताना त्यांचे इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण झाले. त्यांना विद्याभिरुचि, मार्मिक भाषाज्ञान व काव्यस्फूर्ति थोरले बंधू महादेवराव यांचेपासून लाभली. शिक्षणासाठी सन १८८७ चे सुमारास इंग्रजी ६ व्या इयत्तेत माधवानुज हेन्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये पुणे येथे होते. तेथे केशवमुतांची व त्यांची गांठ पडली. महादेवराव यांच्या नोकरीच्या निमित्ताने माधवानुजास सन १८८८ मध्ये मुंबईत परत यावे लागले. सहावी व सातवी इयत्ता पुरी करून

ते १८८९ मध्ये मॅट्रिकला बसले. परंतु त्यावर्षी गणितात ते नापास झाले. येथेच गोविंदराव करमरकर यांची बहीण बयोवाई यांच्याशी माधवानुजांचा पडघवली येथे विवाह झाला.

१८९० साली वडील बंधूसमवेत ते अहमदनगर येथे आले. त्याचवेळी डॉक्टर होण्याबद्दल माधवानुजांनी आपला मनोदय त्यांना कळविला. १८९१ मध्ये ते बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये दाखल झाले. १८९१ ते १८९४ या काळात त्यांनी मराठी, संस्कृत व इंग्रजी काव्य वाङ्मयाचा अभ्यास केला. ग्रंथांचे वाचन केले. शेक्सपियर, बायरन्, लॉगफेलो, टेनिसन, वर्डस्वर्थ, बर्न्स इत्यादि कवींच्या कविता त्यांनी वाचल्या. मोरोपंत व वामनपंडित यांच्या कवितांचा त्यांनी व्यासंग केला. मेडिकल स्कूलमध्ये ते हुषार विद्यार्थी म्हणून चमकले. १८९४ मध्ये ते हॉस्पिटल असिस्टंटची परीक्षा पास झाले. १८९४ मध्ये त्यांची ठाणे येथे सिव्हिल हॉस्पिटलवर नेमणूक झाली. १८९५ मध्ये मुंबई येथे सर्जन जनरलचे ऑफिसात त्यांची बदली झाली. नोकरीच्या काळात त्यांना प्लेग व दुष्काळी कामावर जावे लागत असे. सातारा येथे नोकरीस असताना त्यांची चित्तवृत्ति प्रसन्न असे. १८९८ साली त्यांची बदली पुणे जिल्ह्यात प्लेग कामावर झाली. चाकण येथे असताना त्यांना हे ठिकाण अतिशय आवडे. १८९९ चे सुमारास पुण्यातील शनिवार पेठेत जमखिंडीकरांचे वाड्यातील प्लेग इस्पितळावर त्यांची नेमणूक झाली. अखेरीस बदलीच्या नोकरीला कंटाळून स्वतंत्र व्यवसाय करण्यासाठी त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला व १८९९ मध्ये कल्याण येथे आपला दवाखाना उघडला.

माधवानुज बंगाली भाषा शिकले. त्यांनी बंकीमचंद्रांच्या 'कृष्णा-कांतेर वुईल' या कादंबरीचे 'कृष्णाकांताचे मृत्युपत्र' या नांवाने भाषांतर केले. त्याच लेखकाची 'कपाल कुंडला' ही कादंबरी त्यांनी मराठीत अनुवादीत केली. मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या 'मेघनादवध' या काव्याचे मराठीत रूपांतर केले.

डॉक्टरी व्यवसायामुळे माधवानुजांना काव्य लिहिण्यास फुरसदच मिळत नसे. १९०३ साली प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे ते चाकणला गेले परंतु वडिलांच्या आकस्मिक निधनामुळे माधवानुजांस पुन्हा कल्याण येथे परत यावे लागले. १९०४ सालापर्यंत त्यांचा किरात, टिळक, अनंततनय, पांगारकर, आनंदीरमण यांचेशी संबंध आला. म्हणून त्यास काव्याचे लेखन सुरु ठेवण्यास संधी मिळाली. १९०७ मध्ये त्यांची प्रकृती बिघडली. सांसारिक अडचणीमुळे त्यांना विश्र्वांति घेऊ नमूटले तरी ती मिळत नसे. त्यांच्या अंगी तडफ, कामाचा विलक्षण उरक व पाणीदारपणा होता. पूर्व वयात ते तापट होते. पण उत्तरोत्तर शांत होत गेले. खोटेपणा व नटवेपणा त्यांना मुळीच आवडत नसे. बोलण्यांत प्रेमळ, स्वभावाने उदार, वृत्तीने समाधानी, वर्तनाने सरळ व सदा प्रसन्नमुख असे ते शिवभक्त होते. शरीराने मध्यम उंचीचे ते गौरवर्ण असून त्यांच्या डोळ्यांत एकप्रकारचे पाणी चमके.

१९१५ साली एप्रिलमध्ये त्यांची प्रकृती ढासळली. चाकण येथे हवा पालटण्यासाठी ते गेले. एक महिन्यातच ते परत तळेगांवला आले. पुढे कल्याणला आल्यावर २ महिनेपर्यंत त्यांची प्रकृती चिंताजनक होती. १९१५ चे नोव्हेंबरपासून त्यांना श्वासोच्छ्वास करणे अशक्य होऊ लागले. त्यातच प्लेगचा प्रादुर्भाव झाल्याने त्यांनी गांवाबाहेर स्थलांतर केले. नंतर त्यांना जलोदराचे दुखणे जडले. रोगास हार न जाणारे डॉक्टर अखेरीस हतबल झाले. शेवटी रोगाशी झुंज घेताना ता. २ मार्च १९१६ रोजी हृदयविकाराने त्यांचे देहावसान झाले.

— चि. का. मोडक

कवि ' माधवानुज ' आणि त्यांची कविता.

(लेखक :—श्री. गजानन त्र्यंबक माडखोलकर)

माधवानुजांची कविता वाचण्याचा प्रसंग मजवर शाळेत असतानाच आला. मराठी चवथ्या यत्नेच्या क्रमिक पुस्तकांत त्यांची ' जाईचीं फुले ' ही कविता आहे. त्या पुस्तकांतील इतर कवितांच्या मानानें, ती अन्वयार्थास अधिक सोपी असल्यामुळे, मला विशेष आवडे. त्यांतहि त्या कवितेतील

इतकें बोलुनि थकलीं, सुकलीं, सुकलीं स्वकीय तेजातें

हा चरण तर माझ्या मनांत फारच भरला. कवितेची गोडी केवळ कानांनी अनुभविण्याचें तें वय होतें. शिवाय, 'सूं सणणण' किंवा 'गुं गुं गुं चालू दे' अशा प्रकारच्या कवितेच्या ओळी नादमधुर म्हणून जर प्रौढ व प्रगल्भ अभिरूचीच्या रसिकानांंहि आवडतात, तर माधवानुजांचा हा चरण मला त्यावेळी आवडला असल्यास, त्यांत नवल काय ? आणि, अजूनहि माधवानुजांचें नांव कानांवर पडतांच, मला त्या कवितेची आठवण हटकून होते; व त्या वेळीं त्यांच्या-विषयी जी सहानुभूति न कळत उत्पन्न झाली, ती यथार्थ होती असें वाटून समाधान झाल्याशिवाय राहत नाहीं. लहानपणीं स्मृतिपटावर उमटलेल्या इतर अनेक गोष्टींचे ठसे आतां अस्पष्ट होऊन अगर अजिबात उडून गेले आहेत. पण माधवानुजांचीं हीं 'जाईचीं फुले' आज फिरून हुंगलीं असतांनाहि, त्यांच्या सुवासाचा ताजेपणा तसाच टिकलेला पाहून मन हरखतें. आणि, वाळपणाच्या इतर आठवणींप्रमाणें, निदान या कवितेच्या बाबतींत तरी.

The things which I have seen I now can see no more
असें उद्वेगानें म्हणण्याची पाळी आली नाहीं, याबद्दल आनंद वाटतो. लहान-पणीं जी कविता आवडली तीच मोठेपणींहि आवडावी, हें मी त्या कवितेच्या चांगुलपणाणेंच एक लक्षण समजतो. शुचिता व साधेपणा हे माधवानुजांच्या काव्याचे प्रमुख गुण या छोट्या कवितेंत प्रतिबिंबित झाले आहेत; इतकेंच

नव्हे, तर त्यांच्या काव्यांत जी अव्याज उदासीनतेची गोडी भरून राहिली आहे, तिचीहि छटा या कवितेत आढळते. आणि त्यामुळे ती केव्हांहि वाचली असता मनाला चटका लागतो.

माधवानुजांच्या कवितेप्रमाणे त्यांचे चरित्रहि अगदीं सार्धे आहे. वीर आणि कवि यांचीं चरित्रे नेहमींच बहुधा अद्भुत असतात. युद्धाच्या कथांमुळे वीर-चरित्राला रम्यपणा येतो. उलट कविचरित्रांत तोफांचा गडगडाट कानांवर पडण्याचा संभव कमी. डांटे, बायरन् किंवा डानझिओ यांच्यासारखे लढाईत प्रत्यक्ष भाग घेतलेले कवि किती सांपडतील ? तथापि कवि हा एका अर्थाने वीरच असतो; व ज्या मानाने त्याच्या ठिकाणी वीरवृत्ति उत्कट असेल, त्या मानाने त्याचे चरित्रहि रमणीय होते. 'रात्रंदिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग' हे उद्गार तुकोबांनीं जरी कदाचित् निव्वळ संतांना अनुलक्षून काढले असले, तरी ते कवीनाहि तितकेच लागू पडतात. कारण, वीराचा पराक्रम हा जसा व्यवहारिक उलाढालीत व्यक्त होतो, तसे कविचे कर्तृत्व मनःसृष्टीतील घडामोडीत दिसून येते. वीराची कीर्ति ही प्रायः जयस्तंभावर अधिष्ठित झालेली असते. पण कवीला यश मिळो वा न मिळो; त्याने भोगिलेल्या आपदांनींच त्याच्या चरित्राला अद्भुतपणा व कवित्वाला अलौकिकपणा येतो. आणि म्हणून, कवीचा गौरव जरी वीराप्रमाणे त्याच्या हयातीत झाला नाही, तरी शरीरापेक्षां श्रेष्ठ जें मन किंवा व्यवहारापेक्षां विशाल जें वाङ्मय त्याच्या क्षेत्रांत कर्तबगारी गाजविणाऱ्या या शूराचा सन्मान भावी काळांत भरपूर होतो. तुफान संकटांत, यत्किंचितहि धीर ढळू न देतां, देशाचे स्मरण करित देह ठेवणारा विजयी नेल्सन् हा तर वंदनीय खराच; पण उतार वयांत, दृष्टि गेल्यावर, दुःखाने मुळीच न गांभरतां,—

Thou, Celestial Light

Shine inwards, and the mind through all her powers
Irradiate—there plant eyes; all mist from thence
Purge and disperse, that I may see and tell
Of things invisible to mortal sight

असे उद्गार घैशनीं काढणारा मिलटनहि तितकाच धन्य आहे, असे कुणाला वाटणार नाही ?

कौपरच्या चरित्राविषयी लिहितांना, ऑगस्टाइन विरेल यांनी असे उद्गार काढले आहेत की. जिवंतपणीं कवींचो एकंदरीत दुर्दशाच असते; त्यांच्याविषयी उत्कंठा उत्पन्न होते, ती ते मेल्यावर ! या त्यांच्या विधानांत अतिशयोक्ति आहे, असें कोण म्हणेल ? कोणत्याहि देशांतील कवींचीं चरित्रे धुंडाळून पाहिलीं, तर त्यांत दैन्य व दारिद्र्य यांशिवाय दुसरें काय आढळते? मेल्यावर जें जग या कवींना डोक्यावर घेऊन नाचतें, तें जिवंतपणीं त्यांच्याकडे बहुधा हुंकूनहि बघत नाहीं. इटॅलियन कवि टॅसो याला रात्रीच्या वेळीं लिहिण्याकरितां मेणबत्ती विकत घेण्याचीहि ऐपत नव्हती; व म्हणून, त्यानें आपल्या लाडक्या मांजराला उद्देशून, 'तुझ्या डोळ्यांच्या चमकेच्या प्रकाशांत तरी मला लिहूं दे,' अशा अर्थाचें एक हृदयंगम सुनीत लिहिलें आहे. तें वाचून आज सारें जग हळहळतें. पण जिवंत असेपर्यंत उसनवारीशिवाय त्याच्या दृष्टीस अन्न पडत नसे, याची वाट काय ? इंग्लंडसारख्या सुधारलेल्या देशांत सुद्धां मिलटनला सगळा जन्म अज्ञातवासांत कंठावा लागला; ड्रायडनची उपासमार झाली आणि गोलडस्मिथ कर्जांत बुडून मेला. खुद्द महाराष्ट्रांतील जुन्या कवींची चरित्रे कुणी काळजीपूर्वक लिहून ठेविलीं नाहींत. पण महिपतीच्या वर्णनांवरून जर कल्पना केली, तर त्यांचाहि जन्म बहुतेक विपत्तींत गेला, असेंच म्हणावें लागतें. शिवाय, कवित्वाला संतपणाची जोड मिळाल्यामुळें, त्यांच्या दुःखांना दैवी चमत्कारांचें स्वरूप घेऊन, तो एक कौतुकाचाच विषय होऊन बसला. आणि, भाविक चरित्रकारांनी, जळलें तें कश्मल व उरलें तें कांचन, अशी त्यांच्या दुर्दैवाची उपपत्ति लावली ! अलीकडील कवींपैकीं, विनायक, गोविंदाप्रज, बालकवि, रेंदाळकर यांचे आयुष्य किती आपत्तींत गेलें, हे प्रसिद्धच आहे. फुलाचा वास वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर अंगावर घेतांच तो हुंगून मोकळे होणारे लोकच फार, त्याच्या सुवासावर लोमावून, ते फूल जमिनीवर खालीं काट्यांत लोळत पडलें आहे कीं झाडाच्या फांदीवर डौलानें डुलते आहे, हें मृदाम जाऊन पाहणारे लोक किती निघतील ? सुखाचा उपभोग सहज घडला, तर तो घेऊन वेपवाईनें पुढें झटकणें, हा मनुष्याचा

स्वभावच आहे. आणि म्हणूनच, गुणी जनांची जिवंतपणी बहुधा दुर्दशा झालेली दृष्टीस पडते. त्यांतहि समाजाच्या लहरी अभिरुचीवरच ज्यांचा उत्कर्ष अवलंबून असतो, त्या कवींची स्थिति वाऱ्याचे तडाखे खात लाटे-बरोबर बरखाली होणाऱ्या होडीसारखी बेभरं वशाची असल्यास, त्यांत नवल काय ?

परंतु माध्वानुजांच्या चरित्रांत असा कोणताच अद्भुतपणा अगर अपूर्वाई नाही. जुन्या बाळबोध वळणाच्या सामान्य संसारी मनुष्यांचे चरित्र जसे असते. तसेच त्यांचेहि चरित्र आहे. संकटे आली असली, तरी तीहि नित्य प्रापंचिक माणसावर घेतात त्या प्रकारचीं. त्यांतहि हृदयाला पाझर फोडील किंवा बुद्धीला स्तिमित करील, असें कांहीं नाहीं. वाऱ्यानें हेलकावणाऱ्या पानांची हालचाल पाहून ज्याप्रमाणें कवीच्या मनांत खळबळ उडून जाते, त्याचप्रमाणें प्रेमभंगासारख्या सामान्यतः क्षुल्लक वाटणाऱ्या प्रसंगानेहि त्यांच्या चरित्रांत क्रांति घडून येते. आणि असल्या क्रांतीमुळे जगांतील अनेक महाकवींच्या कृतींना रमणीयता आली असून, त्यांची चरित्रे वाचू लागले कीं, तीं कादंबरी-इतकीच चटकदार वाटतात. डांटे, गटे, शैले व रोझेटी यांच्या चरित्रांतून प्रेम-विषय काढून टाकला, तर त्यांत वर्णनीय किंवा वाचनीय असें काय शिल्लक राहिल ? पण माध्वानुजांना या प्रेमाच्या पिशाचानेहि कधी झपाटले नाहीं. कोणत्याहि विकाराने किंवा विचाराने वेडावून जावयाला जो उत्कटपणा स्वभावांत असावा लागतो, तो त्यांच्याठिकाणीं नव्हता. शारीरिक व्याधींनीं त्यांची पाठ सतत पुरविली. जिवाला नेहमीं चैन नसल्याकारणाने संसारांत त्यांचे चित्त फारसें रमलें नाही. ते प्रसन्नमुख होते, असें म्हणतात. तथापि त्यांच्या कवितेच्या तोंडावर मात्र कनबाळपणाची उदास कळा दृष्टीस पडते. आणि आनदाची झांक त्यावर क्वचित् दिसली, तरी ती क्षितिजावर ओथंबलेल्या काळचाभोर मेघावर, नुकत्याच बुडलेल्या सूर्याचे किरण परावर्तित होऊन पडले असतां. त्यांच्या छटा जशा दिसतात तशा तऱ्हेची. उत्कटता व उत्खुल्लपणा तर त्यांच्या काव्यांत नाहीच; पण सामान्यतः वीरवृत्तींना आव्हान करील, असेंहि कांहीं त्यांत नाही. दुःख पाहतांच मन द्रवावे, व नरवरतेची साक्ष पटून उदास विचार मनांत घोळावे, अशी त्यांची वृत्ति होती. त्यांच्या

कवितेत तेजस्विता व कल्पकता हे गुण अगदी कमी. किंबहुना, माधवानुज हे शोकी कवि होते, असेंहि म्हटले तरी चालेल. कविता हा त्यांचा केवळ दुय्यम व्यवसाय होता. म्हणजे, तिची आवड जरी त्यांना अगदी उपजत होती, तरी जातिवंत कविप्रमाणें सर्व व्यवसायांवर पाणी सोडून, तिचेच एक वेड त्यांनी घेतले नाही. कवितेची गोडी ज्यांना अतिशय असते, ते अनुकरणाच्या सहज प्रवृत्तीने स्वतःहि षोकाखातर कविता रचतात. आणि, त्यांची रचना जर चांगली साधली, तर कालांतरानें ते कवीत मोडू लागून, कीर्तीचाहि लाभ त्यांना थोडाबहुत होतो. अशा हौशी कवीत माधवानुजांची गणना करावयाला काय हरकत आहे ? निदान,

तुझ्यास्तव उपेक्षिल्या बहुविधा सुविद्या कला
तुझ्यास्तव न तीं पदें, उपपदें मिळाली मला
तुझ्यास्तव न लोभतां विभवमार्ग मीं टाळले
तुझ्यास्तव सखे ! मला स्वजन तेहि कंटाळले

असें म्हणत, तीन वर्षांत कविता लिहिली नाही, म्हणून तळमळणाऱ्या नादी कवीपैकी तरी माधवानुज खचित नव्हत.

नवीन संस्कृतीशीं संबंध आल्यामुळें जी विचारक्रांति घडून येते, तिचा पुरस्कार जरी प्रतिभाशाली विभूतीनीं केला, तरी ते विचार निरनिराळ्या रीतीनीं वारंवार व्यक्त करून, एकंदर समाजांत त्यांचा प्रसार करण्याचा उद्योग इतर अनुयायी व्यक्तींकडून घडतो. कित्येक वेळां असेंहि होतें की, मुख्य गवयाची साथ करणारे त्याचे हे जोडीदारहि आपल्या उस्तादाइतकेच उंच व सुरेल आलाप घेऊं शकतात. आणि, टेननें, म्हटल्याप्रमाणे, प्रतिभागुण जरी त्यांच्याठिकाणीं कमी असला, तरी विचारक्रांति यशस्वी व्हावयाला त्यांची मदत पुष्कळच होते. केशवसुत हे आधुनिक कवितेचे प्रवर्तक खरे; पण टिळक, विनायक, गोविंदाग्रजप्रभृति कवींनीं जर त्यांची परंपरा उचलून धरली नसती, तर कुंटे यांच्याप्रमाणें केशवसुतांचेहि प्रयत्न निष्फळ झाले असते. त्या दृष्टीनें माधवानुजांच्या कवितेचें महत्त्व विशष आहे. ते जुन्या कवितेचे भोक्ते; व नवीन विषयीं त्यांना जरी केवळ अनादरच नसला, तरी त्याकडे

त्यांचा ओडा एकंदरीत कमी तथापि, केशवसुतांच्या कविनेविषयी त्या वेळीं इतका तीव्र मतभेद असतांहि, तिच्या नाविन्याचें मर्म ओळखून, माधवानुजांनीं त्यांचें अनुकरण केले. टिळक व विनायक यांच्याहून माधवानुजांच्या अनुकरणाचें महत्त्व अधिक आहे. विनायकांनीं केशवसुतांचें अनुकरण केले असले, तरी ते फक्त अगदीच जुन्या पद्धतीने कविता न लिहिण्यापुरतें. नवीन विचारांची स्फूर्ति जरी त्यांच्या कवितेत असली, तरी जुन्या पिढीतील सुधारकाप्रमाणे, विचार नवे पण रहाणी जुनी, असें तिचें स्वरूप आहे. टिळकांच्या ठिकाणीं जुने बळण शिल्लक रहाण्याचें कांहींच कारण नव्हतें; व वरवर पहाणाराला त्यांची कविता अगदीं आधुनिक धर्तीची आहे, असेंच वाटतें. तथापि झाडाचें हिरवें गार पान सूर्यप्रकाशांत धरलें असतां त्याचें अंतरंग जसें स्पष्ट दिसतें, तशीच चिकित्सक दृष्टीनें बघणाराला त्यांच्या कवितेच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख पटल्याशिवाय रहात नाही. त्यांच्या कवितेचा वेष नवीन असला, तरी जुनेच विचार नव्या पद्धतीने प्रतिपादन करणाऱ्या थिऑसॉफिस्टाप्रमाणे, तिचे बळण मात्र जुने आहे. केशवसुतांच्या बरोबरीनें त्यांनीं भावगीतें लिहिली. पण एलिझाबेथ ज्ञानिगच्या सुनीतांचें भाषांतर करण्याचा प्रसंग आला असतां, त्यांनीं केशवसुतांचें अनुकरण न करितां, त्या सुनीतांची खुशाल बेचव भावगीतें बनविलीं. हिंदु असतांना ज्याप्रमाणे ते शास्त्रीमंडळींत मोडत असत, त्याप्रमाणे ख्रिस्ती ज्ञाल्यावरहि त्यांचा त्याच वर्गांत समावेश झाला. आणि, स्वतःला आट्या किंवा बंडखोर म्हणवून घेण्यांत जरी त्यांना मोठे भूषण वाटे, तरी शास्त्रांच्या मर्यादांत त्यांची प्रतिभा सदैव घोटाळत राहिली. माधवानुज हे जातीचेच बंडखोर नव्हते; व टिळकांप्रमाणे बंडखोरांचा लटका आवेशहि त्यांनीं कधीं अंगावर आणला नाही. पण केशवसुतांनीं उभारलेल्या बंडाच्या झेंड्याखालीं जे उत्साहानें जाऊन उभे राहिले, त्यांत माधवानुजांचा मान पहिला आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. 'सुनीत' मराठीमध्ये प्रचलित व्हावें म्हणून केशवसुतांनीं जे प्रयोग केले, त्यांत त्यांना माधवानुज व तांचे या दोनच प्रमुख कवीकडून प्रोत्साहन मिळालें. केशवसुतांप्रमाणे माधवानुजांनींहि निरनिराळ्या प्रकारचीं सुनीतें लिहिलीं. 'भगवद्गीता', 'काल, कीर्ति आणि विस्मृति' व 'जाडुचा प्रभाव' ही त्यांची सुनीतें हृदयंगम आहेत.

माधवानुजांना प्रतिभेचे देणें जरी फारसें लाभले नव्हतें, तरी कवित्वाला उदात्तपणा आणणारी कळकळ त्यांच्या ठिकाणीं उपजतच होती. स्वतःच्या मनाला जें जाणवलें, तें कळकळीनें बोलून दाखविल्यामुळे, त्यांच्या कवितेला पुष्कळ नवीनपणा आला आहे. त्यांची कविता केळीच्या कोवळ्या पानावर देवपूजेकरितां ठेवलेल्या कुंदाच्या ओंजळभर फुलांसारखी आहे. रंग साधा पण शुभ्र. सुवासहि बेताचा; शुचिता हेंच काय ते त्यांचें गुणसर्वस्व. कल्पनेचे चमत्कार जरी त्यांच्या कवितेंत नसले, तरी कळवळा व कळकळ हे गुण केव्हां केव्हां इतके असतात कीं, ती वाचून मन अगदीं विरधळून जातें. त्यांचीं दुष्काळांवरील गाणी आणि 'स्मृतिचित्र,' 'विसरलेले गाणे,' 'माझ्या लहानपणीची बाग,' 'स्मशानगीत' या कविता मनाला चटका लावतात. कांहीं दृश्ये अशी असतात कीं, तीं वर्णन करितांना कलाकुसर न योजणेच इष्ट. अशीं दृश्ये माधवानुजांनीं सहजरम्य रेखाटलीं आहेत. कारण स्वभावोक्ति हाच अलंकार त्यांना विशेष साधे. त्यांची बहुतेक कविता प्रासंगिक स्फूर्तीची आहे. पण ती व्रुटित असली, तरी तेजस्विता किंवा तरलता हे गुण तिच्यांत अगदीं कमी; व भावनेचा जिव्हाळाहि असावा तितका नसतो. त्यांच्या गीतांना भावगीतें म्हणणें कठीण वाटते. तत्त्वशोधनाची आवड त्यांना बेसुमार होती. त्यामुळे त्यांच्या बऱ्याच कवितांची दशा इसापतीतीतील गोष्टींसारखी झाली. त्यांची भावना इतकी कोमल असे कीं, तत्त्वविचारांच्या उन्हाचा कवडसा पडतांच ती कोमजून जाई. वडंस्वर्थ किंवा टेनिसन् यांची कविता तत्त्वविचारांच्या उन्हांनें भाजून न निघतां, उलट अधिक तेजदार झालेली दृष्टीस पडतें. पण माधवानुजांची मनोभूमि कोंकणच्या जमिनीसारखी होती. फार काळ पोटांत पाणी धरून भरदार पिक देणें, हा तिचा स्वभावच नव्हे. आणि जें पीक येतें, तेंहि कसाला इतकें कमी असावयाचें कीं, चांदणे स्वच्छ पडल्यानेंहि सुकून जावें. त्यांची कविता आधीं तोटकी; त्यांतच तत्त्वचिंतनाच्या व्यथेमुळे तिची असलेली वाढहि खुरटते. 'पारिजातकाचे फूल खालीं पडतांना पाहून—

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशति

या गीतेतील कल्पनेची कवीला आठवण झाली. हा आरंभ खरोखरच सुंदर

आहे. पण पुढें प्रवचन सुरू झाल्यामुळें त्याचें सगळें स्वारस्य फुकट जातें. कृष्णा-कोयनांच्या प्रीतिसंगमावर जें गोंड गाणें त्यांनीं लिहिलें आहे त्यांतहि बोध करण्याची संधी वायां दवडलेली नाही. त्यांची भावनात्मक कविता वाचतांना, अकालीच पोक्तपणा येऊन गांभीर्याचें ठाणें तोंडावर बसलेल्या पोरक्या मुलीची आठवण होते. भावगीतांत जीवनकला खेळती हवी. पण तत्त्वविचारांच्या गारठघानें माधवानुजांच्या कवितेंत ती गोठून गेलेलो दिसते. वडंस्वर्थलाहि तत्त्वज्ञान सांगण्याचा जबर सोस होता. परंतु त्यांच्या वाणीत तऱ्फ फार असल्यामुळें Ode to Duty सारखी त्यांचीं प्रवचने वाचतांनाहि कंटाळा येत नाही.

माधवानुजांनीहि तत्त्वशोधनाची स्फूर्ति वडंस्वर्थपासूनच घेतली. पण नंदादीपावर नीरांजन लावण्यासारखाच हा प्रकार झाला. वडंस्वर्थचे अंतःकरण जितकें संस्कारक्षम होतें. तितकीच ग्रहण केलेले संस्कार, स्वातीच्या जलबिंदू-प्रमाणें मनाच्या शिपल्यांत सांद्र होऊन त्याला मोत्याचा आकार येईपर्यंत सांठवून ठेवण्याची त्याची शक्तीहि मोठी बिलक्षण होती. किंबहुना मनाच्या भिंगावर पडलेल्या प्रतिबिंबाचें झटपट चित्र होणें हे त्याला संमतच नव्हते. त्या प्रतिबिंबाला चांगला आकार येऊन तें पूर्ण होईपर्यंत मनाच्या बदिस्त कपाटांत पडून राहणेंच, त्याला इष्ट वाटे. शिवाय, त्याचें मनहि इतकें नाजूक होतें कीं, हवेततील सूक्ष्म फरक दाखविणाऱ्या यंत्राप्रमाणें, यत्किंचित गोष्टीचाहि त्यावर फार परिणाम होई; व झालेला परिणाम पुष्कळ काळ टिकतहि असे

To me the meanest flower that blooms can give
Thoughts that do often lie too deep for tears

हे त्यानें स्वतःच आपल्या मनःस्थितीचें केलेलें वर्णन अगदीं यथार्थ आहे. तत्त्वचिंतनानें त्याच्या स्फूर्तीला विशेषच तेज चढे. क्वचित् असेंहि होई कीं, कवितेंतील मूळ मध्यवर्ति कल्पना पहावी, तर ती धूमकेतूच्या ताऱ्याच्या टिकलीएवढी लहान; व तात्त्विक प्रवचनाचा पिसारा मात्र ऐसपैस पसरलेला

असावयाचा. माधवानुजांकडून वडंस्वर्थच्या या दोषाचेच अनुकरण अधिक घडले. बफनि आच्छादिलेली नगराजांची रजतसूत्र शिखरें पाहून मनाला आल्हाद होतो, हे खरें. पण हरघडी पायाखालीं जर बर्फच तुडवावें लागलें, तर मनाला उल्हास कसा वाटावा ? केशवमुतांच्याहि कवितेंत तत्त्वविचार पुष्कळ आढळतात. तथापि ते स्वतःच उकलून सांगण्याची तसदी त्यांनीं कधींच घेतली नाहीं. उलट माधवानुजांना तात्पर्य सांगितल्याशिवाय कविता पूर्ण झाली, असें वाटतच नसे. तरीहि त्यांच्या कांहीं तात्त्विक कविता वाचून मनाला आनंद होतो. वडंस्वर्थच्या विचारांच्या छटा या कवितांत उमटलेल्या असून, त्यांतील कांहीं रूपांतरीत असाव्यात अशीही शंका येते. 'संध्याकाळची सहल' ही कविता वडंस्वर्थच्या Tables Turned या चूटक्याचें रूपांतर असून, 'चितूर' ही कविता त्याच्या To a butterfly या चूटक्यावरून सुचलेली दिसते. Well I remember how you smiled या लँडो-रच्या चूटक्यावरून 'नामलेख' ही कविता लिहिलेली असावी, पण याच चूटक्याचे रेंदाळकरांनीं केलेलें 'नामलेखन' हें भागांतर अधिक सुटसुटीत व सरस आहे. 'समाधि आणि जाईची वेळ' व 'जीवाचें अमरत्व' या कविताहि स्वतंत्र नसाव्यात, असा भास होतो. परंतु अशा रीतीनें शंका घेत बसण्यापेक्षां, विज्ञान्या कवीस संशयाचा फायदा दिलेला काय वाईट ? शिवाय भाषांतर सुंदर झालेलें असलें, म्हणजे वाचणारालाहि तें भाषांतर आहे कीं नाहीं, याची चिकित्सा करीत बसण्याचें भान रहात नाहीं. आणि, परभाषेतून पूर्वी वाचलेली रमणीय कल्पना स्वभाषेंत पुन्हा वाचावयास मिळाल्यावद्दल समाधानच होतें.

माधवानुजांची निखालस भाषांतरित कविताहि वरीच आहे. मधूसूदन दत्त व रवींद्रनाथ टागोर यांच्या उत्कृष्ट काव्यांचीं रूपांतरें करून त्यांनीं मराठी वाङ्मयांत चांगली भर घातली. मधूसूदनांच्या काव्यांना मराठी पेहराव चढविण्याची स्फूर्ति माधवानुज व रेंदाळकर या दोनच कवींना तालिलेली दिसते.

आणि या कामी माधवानुजांहून रेंदाळकरांनी अधिक यश मिळविले, असे म्हटल्यास तें गैर होणार नाही. भाषांतर करण्याची कला खरोखरीच मोठी अवघड आहे. भाषांतरकार हा स्वतः समानशील व सहानुभवी नसेल तर, मूळ कृतीचे स्वारस्य भाषांतरांत उतरणे शक्य नाही. ज्या भावनेने प्रेरित होऊन मूळ लेखक आपली कृति निर्माण करितो, तिचा कांहींच संस्कार जर भाषांतरकारावर घडलेला नसेल, तर त्या भावनेचे रहस्य त्याला स्वतःच्या शब्दांत कसे विशद करून सांगतां येईल ? उत्तम लेखक हा उत्तम भाषांतरकार असतोच असें नाही. मोती स्वतः कितीहि तेजस्वी असले, तरी त्यावर सूर्यकिरण पडून काय उपयोग ? तो स्फटिकावर पडला तरच त्याचे परावर्तन होते; व त्यांतहि पैलू पाडलेल्या हिऱ्यावर पडल्याने त्याच्या तेजाची जी खुलावट दिसते, ती तर कांहीं वेगळीच. एडवर्ड फिट्जेरल्ड हा कांही प्रतिभाशाली लेखक नव्हे. पण, ज्या संशयाच्या आवर्तात सांपडून उमर खय्यामने कलंदराची उन्मादक गीते गाइलीं, त्या संशयाने फिट्जेरल्डलाहि घेरले असल्यामुळे, त्याला 'रुबायत' चें इतकें सरस रूपांतर करतां आलें. कालिदासाचा रंगेलपणा जर थोरल्या शास्त्रीबुवांच्या ठिकाणी नसता, तर मेघदूताचें मराठी रूपांतर इतकें मोहक झालें असतें असें कोण म्हणेल ? माधवानुज कुशल कवि असूनही, मधुसूदनांच्या प्रणयपत्रिकांची भाषांतरें करणे, त्यांना स्वभावतःच शक्य नव्हतें. या पत्रिकांची कल्पनाच रमणीय आहे. पण माधवानुजांची भाषांतरें वाचून तिचा प्रत्यय येत नाही. रेंदाळकर उत्कट मनोवृत्तीचे कवि असल्यामुळे, त्यांचें शूर्पणखेच्या पत्रिकेचें भाषांतर हृदयंगम झालें आहे. तें मूळाशी कदाचित् कमी जुळतें असेल. परंतु, फिट्जेरल्डचें रुबायत व शास्त्रीबुवांचें मेघदूत हीं काव्ये जर मूळाशीं ताडून पाहिलीं, तर किती निराळेपणा आढळतो ? तथापि मूळ कृतीचे सौंदर्य त्यांत अनुभवाला येत असल्यामुळे, निव्वळ शब्दांकरितां कोणीहि घासाघास घालीत वसत नाही. नुसतें शब्दाला शब्द ठेवण्याचें काम सोपे आहे; व डिकशनरी धुंडाळून भाषेचा वेजवावदार

तज्ज्ञहि तें किती चोख पार पाडतो, हें मराठी वायबल चाळल्यानें सहज समजेल. आणि शब्दशः; भाषांतर करण्याच्या फंदांत पडल्यामुळे, चांगल्या पटाईत लेखकांचीहि कशी दुर्दशा उडते, हें पडिता रमाबाईंच्या वायबलांत पहावयास मिळते.

त्या मानानें मधुसूदनांच्या 'मेघनादवध' या महाकाव्याचें भाषांतर पुष्कळ चांगले आहे. हें काव्य मूळ अमित्राक्षरच्छंदांत म्हणजे निर्यमक लिहिलेलें असूनहि त्याचें मराठी भाषांतर मात्र माधवानुजांतीं सयमक केलें आहे. त्यांच्या स्फुट कवितेतील रचनेचा साधेपणा या काव्यात आढळत नाही. या काव्याचें आर्यावृत्त मोरोपंती घाटाचें आहे. पहिल्याच सर्गातील

तं नैकषेय बोले, " तुजसम वा अन्य बोलका नाही "

ही आर्या वाचतांच, पंतांच्या भारतांतील,

चुंबुनि शमु म्दणे, " वा ! तुजसम आम्नाय बोलका नाही "

या तमनाच्या तिसऱ्या आर्येची हटकून आठवण होते. माधवानुजांच्या तर्फेनें फार तर इतकेच म्हणतां येईल की, पंतांप्रमाणें त्यांचीं सर्वच यमकें क्लिष्ट किंवा कर्णकटू नाहींत. पण त्याबरोबरच, पंतांचें अर्थगौरव व भाषावैभव यांचा आढळ माधवानुजांच्या काव्यांत होत नाही, हें कबूल केले पाहिजे. पंतांच्या शब्दलाघवाचा जरी अतिरेक झाला असला. तरी ज्याच्या भाषांतांत अक्षय्य वाण भरले आहेत अशा भारतीय वीराच्या शरसंधानाप्रमाणें तें प्रेक्षणीय वाटतें. त्यांच्यासारखी भाषेची आतषबाजी करणें माधवानुजांना अशक्यच होतें. पण अलीकडील आर्यापति मोगरे यांच्या आर्येइतकी त्यांची आर्या सुबोध नाहीं. आणि, अर्थाची ओढाताण जरी तींत सहसा झालेली नसली, तरी चंद्रशेखर व विनायक यांच्या आर्येतील नादमाधुर्यहि तिच्यांत नाहीं. तथापि या काव्याच्या तिसऱ्या व चवथ्या सर्गाची रचना सुश्लिष्ट

असून, त्यांतील वर्णनेंहि रसाळ आहेत. या भाषांतराहूनहि 'गीतांजली' तील कांहीं कवितांचा त्यांनी केलेला अनुवाद अधिक सरस आहे. शांतरस हा त्यांना स्वभावतःच प्रिय होता. तेव्हां, विरागी भक्तीचा गीतांजलीतील गंभीर प्रेमळपणा या अनुवादांत उतरला असल्यास, त्यांत नवल काय ? बैठकीच्या गाण्यांत पुष्कळ वेळां असा प्रकार घडतो की, गवयाला त्याचा आवडता राग म्हणावयास सांगितला, म्हणजे तबल्याच्या ठेक्याकरितां एरवीं घोटाळणाऱ्या गाण्याला तेव्हांच रंग चढतो. तसेंच या प्रसंगी माधवानुजांचें झालें. गीतांजलीच्या या भाषांतराला अनुवाद म्हणणेंच उचित होय, कारण, हृदयांत प्रस्फुरित झालेले जे भक्तीचे वोल स्वतः माधवानुजांना इतक्या सुंदर रीतीनें कदाचित् व्यक्त करितां आले नसते, ते या भाषांतराच्या मीपानें प्रकट करण्याची संधि त्यांना अभावितपणें लाभली. आणि, हीं भाषांतरित गीतें स्वतःशीं गुणगुणतांना, खुद्द त्यांनींहि आपलें तळमळणारें हृदय त्यांत रितें केल्याचा आनंद खचित अनुभविला असेल.

माधवानुजांना हा अनुवाद इतका उत्तम साधला याला आणखीहि एक कारण संभवतें. कोणताहि विचार सरळ सांगण्यापेक्षां तो लक्षणेनें सांगणें, त्यांना फार आवडे. दगडावर दगड रचले म्हणजे इमारत उभी रहाते. पण ते शिल्प नव्हे. मनुष्य जर निव्वळ उपयुक्ततावादीच असता, तर ताजमहाल-सारखें अप्रतिम शिल्प उभारण्यांत त्यानें श्रम किंवा संपत्ति यांचा अपव्यय खचित केला नसता. पण मन व बुद्धि या सूक्ष्मतम इंद्रियांचें समाधान नुसती स्थूल उपयुक्तता पाहून होत नाही. ती जितकी उन्नत व विशाल, तितकी त्यांची उपयुक्ततेची कल्पनाहि उदात्त व व्यापक. आणि म्हणूनच, सौंदर्य हें मानवी जीविताचें सर्वस्व समजतात. विचार जर सरळ शब्दांनीं सांगितला, तर तो कळत नाही असें नव्हे. किंबहुना, तो कळावयाला अधिक सोपा जातो. पण विचार नुसता नमूद करण्यांत काव्य नाही. तो लक्षणेनें खुलवून सूचित करणें,

यांतच कला आहे. विशेषतः तत्त्वशोधनाला तर लक्षणेशिवाय सौंदर्य येतच नाही. त्यामुळे रवींद्रांसारखे तत्त्वज्ञ कवि लक्षणेनेच आपले विचार प्रकट करितात; व गीतांजलींत हा अलंकार अनेक ठिकाणीं योजलेला आहे. त्याचा परिणाम क्वचित् असा होतो की, या लक्षणेच्या लाघवांत कवीच्या हृद्गताचा मागमूसहि लागत नाही; व केव्हां केव्हां तर, आपण काय सांगणार होतो, हें त्याचें त्यालाहि समजेनासें होतें. फुलांच्या राशींत गौर बेपत्ता व्हावी, त्यांतलाच हा प्रकार होय. तत्त्वशोधन अशा रीतीनें निष्फळ झाल्यावर त्याला शून्यसंशोधन म्हणावयाला कांहीच हरकत नाही. आणि मग ते भ्रमराच्या गुंजनाप्रमाणें निरर्थकहि होतें. लक्षणा अति गूढ असणें जितकें अनिष्ट, तितकेंच तीं अगदीं उघड असणेंहि अनुचित आणि कवि स्वतःच ती उकलून सांगूं लागला कीं, तिला हरदासी दृष्टांतांचें स्वरूप येतें. जादुगारांनें आपल्या विद्येचें मर्म स्वतःच फोडून सांगितल्यावर, मग कौतुकाला जागा कुठे उरली? पण नुसती लक्षणा सांगूनच कवि थांबला कीं तें सुंदर सूचक काव्य होते. गीतांजलींत लक्षणेचें पूर्ण सौंदर्य दृष्टीस पडतें. पण माधवानुजांच्या कवितेंत मात्र तिचे बरे वाईट दोनहि प्रकार आढळतात. 'मूर्तिकार' ही त्यांची कविता लक्षणेच्या वाईट प्रकारांत मोडेल. पण 'दीपविसर्जन' ही कविता मात्र रमणीय असून, तिच्यातील लक्षणेनें मुचबून अपुराच सोडलेला तत्त्वार्थहि, अर्धवट गुंफून तशाच टाकलेल्या हाराप्रमाणें, मनाला हुरहुर लावतो. लाक्षणिक कविता लिहिण्याची प्रवृत्ति आधुनिक मराठी कवींत एकंदरीत कमीच आहे. त्या दृष्टीनें माधवानुजांचा हा एक स्पृहणीय विशेष म्हणून सांगतां येईल. कल्पनेचें इंद्रजाल व बुद्धीचें ऐश्वर्य जरी त्यांच्या कवितेंत नसलें, तरी विगारींत बसलेल्या अल्लड मुलापासून तां चितेचें काहर वाहून वाकलेल्या विरक्त वृद्धापयंत सर्वांना उपयुक्त व उद्बोधक अशी त्यांची कविता आहे. दिवसभर काम करून थकल्यावर, संध्याकाळच्या उदास वेळी,—

घरीं रे ध्यानीं । जग आळवावरलें पाणी

ही त्यांची गोड ओळ गुणगुणणें कुणाला आवडणार नाही ? आणि म्हणूनच, सुवास थोडा कमी असला, तरी सहज हुंगली असतां मनाला आनंद देणारीं—

... .. फुलें असलीं फेकील कोण हो हातें ?

हा प्रश्न माधवानुजांप्रमाणें मलाहि विचारावासा वाटतो.

माधवानुजास

सांख्यिक वाचनालय, इलाहाबाद

(सुनीत)

वर्षे शंभर जाहली कविवरा, तू जन्मुनी आजला,
गेल्या कैक स्मृती, परंतु मिळते स्फूर्ती पहा आजला.

येता दृष्टिपथात काव्य तव ते वाचावया लागता,
काव्याची परि ओढही तुजमुळे कीं लाभली एकता !

साधे, प्रेमळ काव्य वाचुनि तुझे मत्चित्त हेलावले
दुष्काळा वरच्या टिपून कविता हे नेत्र पाणावले !

येथे माणुसकी मलाच बघण्या कैशी पहा धावली
फेडावे ऋण हे म्हणूनि कविता मी सांप्रती गाइली.

काव्याचा पण साज सुंदर तुझा मी पाहता धावलो
आकर्षून तुझ्यामुळे सहज मी स्वप्नी जणू रंगलो !

साध्याही विषयात कैक दिधले बोधामृताचे धडे,
त्यांनाही परि आत्मसात करितां सौख्यास संधी घडे !

माझ्या जीवनि येउनी बघ कसे चित्तास आकर्षिले,
काव्याचे मृदु पुष्प आज तुजसी संतोषुनी अर्पिले !

वसंत सहस्त्रबुद्धे.

वी. ए.

१. प्रीतीचा हलवा

पारंपरिक वाचवाक्य, कल्याण

कां बाले हलवा करीत वससी तूं व्यर्थ ओटीवरी ?
वाटे काय कृतींत लाभ तुज या जाणे न मी अंतरीं ;
त्रासा सोसुनि एवढ्या तव, मुली, होणार थोडें हित,
अल्पाच्याकरितां बहू गमविणे ही का सुधी पद्धत ? १

अग्नीशीं वसुनी सुकोमल तनू झाली निखाऱ्यापरी,
झाले लाल तुझे कपेल मृदु जे ताज्या गुलाबापरी ;
एकामागुनि एक घर्मकण गे ! त्यांच्यावरी लोटले,
शोभे जेंवि दवें गुलाबकलिका तेंवी मला भासले. २

प्रीतीयुक्त मनं करुनि हलवा देणें जरी, गे, प्रिया,
घ्यावा त्रास करुनियां स्वतनुला बाई वृथा कासया ?
“ नाथा दे हलवा करुन ” तुज हें प्रीतीच सांगे जरी
प्रीतीतें हलवा कसा मधुर हा लागेल नेणे तरी ! ३

तुझे निष्कपटी मधूर वच जें मानूनि त्यातें तिल,
प्रीती जी हृदयीं तुझ्या वसतसे ती शर्करा निर्मल
घेऊनी, हलवा तयार कर गे ! नाथा तुझ्या द्यावया
ज्यातें सेवुनि तोष होइल खरा चित्ताप्रती त्याचिया. ४

“ दे मातें हलवा, प्रिये ! ” प्रियकरें केली कधीं मागणी,
आहे जो हलवा तुला कथियला तो नीट आणी मनीं ;
त्यालागीं करण्या तुला अडथळा येणार नाहीं कदा
बाजारीं चढला जरी दर अती त्या साखरेचा सदा ! ५

२. बर्न्स कवि

जन्म १७५९

मृत्यु १७९६

वर्षे शंभर जाहली कविवरा ! तूंतें मरोनी पुरीं
देई त्वत्कविता अजूनि हृदया आनंद माझ्या तरी;
कोठें देश तुझा जलापलिकडे भारी दुरी येथुनी
आर्यावर्त कुठें, परंतु उपजे वात्सल्य माझ्या मनीं. १

दोघे जन्म न पावलों, न बसलों एक्या कुळीं वा स्थळीं,
नाही भेट, तरी परस्पर मनें वात्सल्य तें आकळीं;
आहे प्रेम कसे कुठें वसतसे तज्जन्म कोठें असे
नाहीं आजवरी कधीं उकलिलें हें गूढ कोणी कसें ! २

वस्तू दोन परस्परा सतत ज्या तत्त्वामुळें ओढिती
तत्त्वे त्याच रिघे तुझ्या कविवरा! काव्यांत माझी मती;
जैसा सद्रस पाझरे उकलितां द्राक्षाफळातें करे
वाहे प्रेम तसें तुझें उकलितां सत्काव्य म्यां आतुरें. ३

प्रेमानें धरुनी करांत अपुल्या शेतामधीं नांगर
लीलेनें जणुं गाइलीं बहु तुवां काव्यें सदा सुंदर,
साधीं नम्र खरीं तुला यश परी त्याहीं दिलें भूवरीं
जाईची कुसुमें वनीं विकसलीं कां वास नोहे तरी ? ४

शेता नांगरितां हळूच निघतां उंदीर मातींतुनी
केले प्रेमळ काव्य त्यावर तुवां त्यातें झणीं पाहुनी;
साधा मूषक पावला अमरता संगे तुझ्या तो परी
होतां सज्जनसंग नीच जनही मोठेपणातें वरी.

५

पद्ये पणकुटीत राहुनि तुवां आजन्म जीं गाइली
लीलेने, असती अहा मज गमे दिव्यत्व ती पावलीं;
त्या पद्यांत दिसे तुझी सुरुचिरा मातें सदा आकृति
वर्षे शंभर लोटलीं तुज जरी सोडोनि या भूप्रति.

६

जेथें निर्झर वाहती, विकसती नाना लता सुंदर,
वायू शीतल खेळती, द्विजतती आलापिती सुस्वर,
ऐशा शांत निसर्गरम्य विषयीं वासा करूनीं सदा
काव्यें गाउनि धन्य भूमि अपुली केली तुवां जन्मदा.

७

साधें प्रेमळ काव्य वाचित तुजें स्वच्छंद होतों घरीं
कांहीं सेवुनि रम्म पद्यकुसुमें आनंदलों अन्तरीं,
झाला सौख्यद पूज्य भाव हृदयीं उत्पन्न माझ्या अती
केले नम्रपणें तथा प्रकट मी शार्दूलविक्रीडितीं.

८

३. पारिजातकाचे फूल

(सकाळी झाडावरून पडताना पाहून सुचलेले विचार.)

पुण्ये उणे जें पडतात लोक
ते पावती सत्वर मृत्युलोक,
वदे अशी संतत संतवाणी
तत्सत्यता पाहिली काय कोणी ?

पुष्पा, तुला या समयीं बघून
साधूक्ति वाटे मज सत्य जाण,
आलेस खालीं तरुतें त्यजून
पुण्यांश जातां सगळा सरून.

स्वर्गापरी वृक्ष तुला जहाला
सौख्यास देता, अजि घात झाला;
आतां तुटे संगति सज्जनांची
त्या रम्य वृक्षावरच्या फुलांची.

सेवा तुझी शीतल मारुतांनीं
केली किती गाउन गोड गाणीं,
गुंजारवा सुंदर पट्टपदांनीं
केले मरंदा तुझिया भुलोनी.

सेवावयातें तुझिया सुवासा
करीत होते अहि नित्य वासा,
समस्त आतां विपरीत झालें
मातींत देवें तुज फेंकियेलें.

स्थिती तरुच्या वरची सुखाची
मातींत झाली विपरीत साची,
तो स्वर्ग कोठें सुखशांतिसार
पृथ्वी कुठें दुःखमयी अपार !

होईल आतां तुज दुःख फार
पुष्पा, तुला कीटक ओढणार,
मनुष्य पापी तुज वेंचितील
मुलें नखांहीं तुज टोंचितील.

जरी तुला त्रास अतीव होय
दिव्यत्व तूं सोडु नको स्वकीय ;
आली जरी दीन दशा अपार
न सोडिती स्वत्व कदापि धीर.

घडेल संसर्ग तुझा जयांस
प्रभाव दावी अपुला तयांस ;
ज्या बोलती 'स्वत्व' असें जर्गी या
तें सांग तूं सर्व जनां शिकाया.

४. संध्याकाळची सहल

- चलरे मित्रा झडकरि जाऊं कोठें दूर फिराया
अभ्यासातें करुनी शिणली कोमल तव ही काया. १
- कशास घेसी पुस्तक हातीं फिरफिरुनी वाचाया
काय फायदा वाटे तुजला करिसी श्रम कां वायां ? २
- किती मजेचा ! किती सुखाचा दिसतो सायंकाल
किती मनोहर दिसतो गगनीं दिनकर तेजोगोल. ३
- येई सत्वर पती आपुला भेटायातें आतां
म्हणुनि जहाली दिशा पश्चिमा आशायुक्ता रक्ता. ४
- वृक्षस्कंधीं बसुनी मैना मधुर करी गानातें
गोड तियेच्या ऐकुनि ताना हर्ष अती कानातें. ५
- स्वच्छंदानें पहा कसा तो फिरतो नादी भ्रमर
स्वतंत्रतेचें स्तोत्र गातसे गुणगुण करुनी फार. ६
- पुढें येऊनी जरा पहारे सृष्टीची शोभा या
कळे न ज्यातें मूल्य तियेचे जन्म तयाचे वायां. ७
- सृष्टी केवळ सुदिव्य पुस्तक बोधानें भरलेलें
जो जन त्याचीं वाची पानें त्यातें ज्ञान उदेले. ८
- वल्ली, पादप, पक्षी, वायू, सागर, तें आकाश
ज्ञान नरा जें देती न मिळे शिकुनी नाना कोश. ९
- पुरे वाचणें पुरे नकोरे हातीं पुस्तक घेऊं
सृष्टिपुस्तका वाचायातें चलरे येथुनि जाऊं. १०
- घडे तयांतिल पाठ करुनी येऊं मग निजधामा
ज्ञानदीपिका उज्वल करुनी शोधूं आत्मारामा. ११

५. तेरड्याचे फूल

भाऊ, नवीन बघ हें फुल तेरड्याचें
सौंदर्य यावर किती विलसे मजेचे
हें स्पर्शकोमल किती सुखवी करांस
हा लाल रंग रमवीं मम लोचनास.

१

मिथ्या न तूं सकल जें वदतेस, ताई,
हें तेज सुंदर परी टिकणार नाहीं
त्वां पाहिलेंस तिसऱ्या दिवशीं फुलास
होशील तूं बधुनि त्यास तरी उदास.

२

सौंदर्य वैभव दिसे रमणीय साचें
आहे परी सकल हें धन दों दिसांचें,
आणूनि हाच सुविचार मनीं विवेकी
जें जाय वैभव लया पडती न शोकीं.

३

आतां मनांत धर एकचि गोष्ट ताई,
दैवें जरी तुजसी वैभव थोर येई,
मोहांत तूं पडूं नको क्षणही तयाचे
जाऊं नको विसरुनी फुल तेरड्याचें.

४

६. पुढें पुढें

(अंजनी गीत.)

एक दरीच्या तोंडापाशीं
बसलों होतों एके दिवशीं
गाळित दुःखें मी अश्रूंनी
टपां टपां !

१

रम्य चंद्रिका होती पडली
प्रसन्न नयनां सृष्टी दिसली
परि मर्च्चिता वाढत गेली
क्षणोक्षणीं !

२

गत गोष्टींचें स्मरण करूनी
प्रीतिस्वप्नें आणुनि घ्यानीं
विफल जाहल्या आशा म्हणुनी
मनांतल्या,

३

होतचि होतें दुःख मनाला
दरींतुनी तों ध्वनी निघाला
'चलरे येथूनि' तो मज बदला
पुढें ! पुढें !

४

जो गेला तो दुःखी काल
परी सुखाचा असे पुढील
कळेल तुजला त्याचें मोल
पुढें ! पुढें !

५

६. पुढें पुढें

(अंजनी गीत.)

एक दरीच्या तोंडापाशीं
बसलों होतों एके दिवशीं
गाळित दुःखें मी अश्रूंनी
टपां टपां !

१

रम्य चंद्रिका होती पडली
प्रसन्न नयनां सृष्टी दिसली
परि मर्च्चिता वाढत गेली
क्षणोक्षणीं !

२

गत गोष्टींचें स्मरण करूनी
प्रीतिस्वप्नें आणुनि ध्यानीं
विफल जाहल्या आशा म्हणुनी
मनांतल्या,

३

होतचि होतें दुःख मनाला
दरींतुनी तों ध्वनी निघाला
' चलरे येथूनि ' तो मज बदला
पुढें ! पुढें !

४

जो गेला तो दुःखी काल
परी सुखाचा असे पुढील
कळेल तुजला त्याचें मोल
पुढें ! पुढें !

५

खरी प्रीति ज्या ठायीं वसते
जेथें आशा विकल न होते
असे सुखाचें जग वा परि तें
पुढें ! पुढें !

६

तोड पाश रे येथिल सारे
तुला ओढिती जे माघारे
डोळे मिटुनी चल बाबारे
पुढें ! पुढें !

७

ध्वनि जें वदला तें समजोनी
हिंडत आहे डोळे मिटुनी
एकसारखा रानोरानीं
पुढें ! पुढें !

८

परंतु जग तें लाघत नाहीं
हेतु मनींचा सफल न होई
किती करूं मी प्रवास पायीं
पुढें ! पुढें !

९

अदृश्यरूपा भविष्यकाला !
मला येऊं दे तुझ्या स्थलाला
नको टाकुनी जाऊं मजला
पुढें ! पुढें !

१०

७. दुष्काळ

स्वातंत्र्याचे दिवस अमुचे सर्व गेले लयाला
गेलीं सारीं अनुपम सुखें, वांकडा काळ आला;
आम्हां आतां सतत छळितीं संकटें घोर नाना
दुर्दैवानें हरहर ! पुरें खावयाही मिळेना. १

गेले सारे बहुत चढुनी शेतकी व्यर्थ गेली
त्यांतूनी तो अदय बनला ये न पर्जन्य वेळीं
वृष्टी ! वृष्टी ! म्हणुनि रडुनी कोरडा कंठ केला,
आक्रोशाचा तिळभर परी लाभ नाही जहाला. २

गेलीं शेतें सुकुनि सगळीं जाहली ठार दैना !
नाही आतां खचित उरला खावया एक दाणा;
जो गेला तो दिवस बरवा केंवि येई पुढील
जाळी चिंता अकरुण अहा मानसा सर्व काळ. ३

आली पाळी निशिदिनि कुणा राहण्याची उपाशी
कोणी कोणी उदर भरण्या चालले दूरदेशी,
पत्नीलागीं पति नच पुसे माय सोडी मुलातें,
जो तो आहे करित हृदयीं आपुल्या काळजीतें. ४

नाही चारा मिळत पुरता खावयातें गुरातें
पाणी त्यातें विपुल न मिळे स्वच्छसें प्यावयातें;
नाही कोणी फुकटहि तयां बाळगाया तयार
देती प्राणां फिरुनि फिरुनि हंबरुनी अखेर. ५

७. दुष्काळ

स्वातंत्र्याचे दिवस अमुचे सर्व गेले लयाला
 गेली सारीं अनुपम सुखें, वांकडा काळ आला;
 आम्हां आतां सतत छळितीं संकटें घोर नाना
 दुर्दैवानें हरहर ! पुरें खावयाही मिळेंना. १

गेले सारे बहुत चढुनी शेतकी व्यर्थ गेली
 त्यांतूनी तो अदय बनला ये न पर्जन्य वेळीं
 वृष्टी ! वृष्टी ! म्हणुनि रडुनी कोरडा कंठ केला,
 आक्रोशाचा तिळभर परी लाभ नाहीं जहाला. २

गेलीं शेतें सुकुनि सगळीं जाहली ठार देना !
 नाही आतां खचित उरला खावया एक दाणा;
 जो गेला तो दिवस बरवा केंवि येई पुढील
 जाळी चिंता अकरुण अहा मानसा सर्व काळ. ३

आली पाळी निशिदिनि कुणा राहण्याची उपाशी
 कोणी कोणी उदर भरण्या चालले दूरदेशीं,
 पत्नीलागीं पति नच पुसे माय सोडी मुलांतें,
 जो तो आहे करित हृदयीं आपुल्या काळजीतें. ४

नाही चारा मिळत पुरता खावयातें गुरांतें
 पाणी त्यांतें विपुल न मिळें स्वच्छसें प्यावयातें;
 नाही कोणी फुकटहि त्यां बाळगाया तयार
 देती प्राणां फिरनि फिरनि हंबरुनी अखेर. ५

दुर्दैवानें नकळत कसा घातला थोर घाला
 भक्षायार्तें अवचित जनां क्रूर दुष्काळ आला,
 होई आतां कुठुनि सुटका मार्ग कांहीं सुचेना
 कंठावे हे दिन तरि कसे जीविताचे कळेना.

६

ये ये देवा ! सदयहृदया ! नाश चिंता अनंता
 नाथा आम्हीं तुज विनवितों तारि आतां अनाथा;
 दुष्काळातें त्वरित शमवी काळजी सर्व वारी
 देवा आम्हां तुजविण दुजा संकटी कोण तारी ?

७

८. दगड फोडतांना

दुष्काळासंबंधी जी खडी फोडण्याची कामे चालली होती त्या ठिकाणी कवी असता, खडी फोडणाऱ्या एका स्त्रीची स्थिती पाहून खालील पद्ये त्याने लिहिले आहेत. या पद्यांत, खडी फोडताना तिच्या मनात चाललेले विचार लिहिले आहेत.

पटकन् दगडा फुट् फुट् फुट्

किती कुटूं मी तुज कुट् कूट् ॥ धु० ॥

ही हातोडी हातीं धरुनी

माझे सांधे गेले गळुनी

एकसारखी घर्षण पडुनी

गेले तळवे हे सुजुनी.

१

शक्ति न आतां अंगीं उरली
 गात्रें सगळीं विकल जहालीं
 तुज येऊं दे आतां करुणा
 अन्नदायका जड पाषाणा !

२

खडिचीं अठरा जधीं घमेलीं
 फोडिन तेव्हां मिळणें चवली
 पोटापायीं दीन दशा ही
 हाय ? कपाळीं आली पाही.

३

हा दुर्देवा दगड फुटेना
 फोडाया तो हात उठेना
 हे अश्रूनो वरती पडुनी
 टाका दगडा या मृदु करुनी.

४

अश्रु तरी ते पडतिल कोठुनी !
 गाळुनि गाळुनि गेले सरुनी !
 हाय कपाळा काय करूं मी !
 फोडूं कैसा दगड अहा मी !

५

प्रिय हस्तांनो आतां अंतीं
 करित्यें तुम्हां एक विनंति
 स्वीकाराहो काठिण्याला
 या दगडाशीं झुंजायाला !

६

९. मुलांचा कोडवाडा

दुष्काळ कामावर काम न करणारी मुले कोंडून ठेवलेली असतात; भोवताली काटेरी कुंपण, वर आकाश आच्छादन आणि खाली दगडाळ जमीन आसन, अशा ठिकाणी ती तळमळत असतात. त्यांची दशा पाहून कोणाचे हृदय द्रवणार नाही ?

दीन दशा वालांची । बघवेना
मज या साची

धु०

निज मातेच्या अंकावरुनी
क्रूरपणानें दूर करुनी
ठेवियलीं हीं येथें
नच कवणा करुणा यांची.

१

माळजमीनीवर हीं सारीं
तळमळताती ऐन दुपारीं
छत्र नसे वर कांहीं
वाराया किरणें रविचीं.

२

घालुनियां कुंपण कांटेरी
कोंडिलिं सारीं या आवारीं
करिताती आक्रोशा
राहति जननीविण कैचीं.

३

वत्स न राहे धेनूवांचुनि
 नदी न वाहे उगमा टाकुनि
 प्रीति कधीं नच सोडी
 संगति निज विषयांची.

४

अधिकाऱ्यांनो, सूज तुम्हीना !
 ये न कशी मग तुम्हां करुणा !
 तारा हो या दीनां
 इतुके हा कवि याची.

५

१०. जाईचीं फुलें

कवि आपल्या मित्राच्या भेटीस गेला असतां त्याने त्याचा जाईच्या
 फुलांनी सत्कार केला त्या प्रसंगास उद्देशून.

स्वागत केलें माझे, सन्मित्रा, त्वां फुलांस देऊन
 झाला मोद मनाला प्रेमें त्यांचा सुगंध सेवून.

१

जीं 'दारचीं' फुलें त्वां अपुल्यां मज आणुनी दिलीं सुमनें
 होता पुंज गुणांचा नव्हतीं तीं सत्य जाइचीं सुमनें.

२

९. मुलांचा कोडवाडा

दुष्काळ कामावर काम न करणारी मुले कोंडून ठेवलेली असतात; भोवताली काटेरी कुंपण, वर आकाश आच्छादन आणि खाली दगडाळ जमीन आसन, अशा ठिकाणी ती तळमळत असतात. त्यांची दशा पाहून कोणाचे हृदय द्रवणार नाही ?

दीन दशा बालांची । बघवेना
मज या साची

ध्र०

निज मातेच्या अंकावरुनी
क्रूरपणानें दूर करुनी
ठेवियलीं हीं येथें
तच्च कवणा करुणा यांची.

१

माळजमीनीवर हीं सारीं
तळमळताती ऐन दुपारीं
छत्र नसे वर काहीं
वाराया किरणें रविचीं.

२

घालुनियां कुंपण कांटेरी
कोंडिलि सारीं या आवारीं
करिताती आक्रोशा
राहति जननीविण कैचीं.

३

कारण त्या पुष्पांनीं कथिलें भाषा स्वकीय बोलून
 " वरिवरि हुंगुनि आम्हां वेड्या देऊं नकोस फेंकून. ३

जे गुण असती साधे हितकर अंगांत आमुच्या चार
 घे शिकुनी त्यां योगें स्वर्गाचिंही खुले तुला द्वार. ४

जैसा परिमल अमुचा टाकी सज्जन मनास मोहून
 तव कीर्तीचा परिमल जग मोहूं दशदिशीं दणाणून. ५

आहे जगांत अमुचें निर्मल अतिशुभ्र सर्वदा रूप
 तैसें तुझें असावें वर्तन त्या नच शिवो कधीं पाप. ६

आम्ही कोमल तैसें हृदय असावें तुझें सदा साच
 कोमेजावें त्यानें दीनांचा पाहुनी जगीं जाच. ७

रूप मनोहर अमुचें दिसतें परि तें नसे रहायाचें
 जग हें असार सारें जें दिसतें तें अखेर जायाचें. " ८

इतुकें बोलुनि थकलीं, मुकलीं, मुकलीं स्वकीय तेजातें
 जाईचीं दिव्य फुलें असलीं फेंकील कोण हो हातें ! ९

तीं धन्य रम्य कुसुमें, मित्रा, तूं धन्य सत्य त्यांहून
 मी धन्य धन्य कां कीं माझ्या तीं पावलीं करीं निघन. १०

११. थंडी

दुष्काळ कामावरील एक मनुष्य रात्री थंडीत कुडकुडत असता म्हणतो.

करूं कसें

धु०

हा फार झोंबतो गार शरीरा वारा

मज नसे उबारा, कोठें घ्यावा थारा

करूं कसें हो करूं कसें !

१

ही कडक अतीशय लागे अंगा थंडी

ही पार फाटुनी गेली पातळ माझी बंडी

करूं कसें हो करूं कसें !

२

मज गमे करावी शेकोटी शेकाया

परि नसे मुळीही सर्पण तें जाळाय

करूं कसें हो करूं कसें !

३

जर जाउन आणूं रानीं वनींची फाटी

यमदूत शिपाई करिती मजलागीं अडकाठी

करूं कसें हो करूं कसें !

४

हा ! हाय ! हुडहुडी फार हिंवाची भरली

हीं अशक्त गात्रें सगळीं गारठुनीया गेलीं

करूं कसें हो करूं कसें !

५

नच सुचे सुखाचा उपाय दुसरा आतां
करुं कसें मनाला जाळी संतत चिंता.

करुं कसें हो करुं कसें ! ६

तूं तरी सत्तरी जाळ मला गे चिंते !
मग फिरून न कधीं थंडी लागे या अंगातें

करुं कसें हो करुं कसें !

१३५५
७
२३०

१२. लाजरी

उद्यानीं फिरतां सुरेख दिसली कुंडीमधें लाजरी
होते शोभत तीवरी किति तरी ताजे हिमाचे कण,
गेलें बाष्प जळें भरुनि गमलें मातें तिचे लोचन !
प्रातःकाळ उजाडला म्हणुनि ती आनंद वृत्ती बरी. १

गेलों मी जवळीं तिच्या झरझरां तों ती मनीं लाजली
भीतीनें बहु कांपली जणुं सती पापी नराच्या छलें,
हस्तानें इतुक्यांत मी निज तिचें वेगें वपु स्पर्शिलें
झाली तत्तनु कोमला पुलकिता दृष्टी झणी झांकली. २

भारी वाइट वाटलें मज तिची पाहून ऐशी स्थिती
झालें काय तरी कळे नच उभा मी ठाकलों विस्मयें,
तो झाला मजला मुळीं न कळतां कानांत माझ्या ध्वनि
'दुष्टा! पापमयी तुझी निशिदिनीं आहे जगीं या कृति. ३

वागावें जगतीं कसें तुज, दिसे, माहीत नाहीं नयें
नाहीं योग्य तुला सतीस छळणें जी शुद्ध वागे जनीं!' ४

१३. चितूर

हे कोकणात एक प्रकारचे फुलपाखरू आहे; कवी त्यास धरण्याचा प्रयत्न करित असता ते हाती न लागता दूर उडाले, तेव्हा निराश होऊन तो म्हणतो :—

थांब चितूरा । कां उडसी दूर भरारा ॥ ध्रु० ॥

ओळख अपुली बाळपणींची

विस्मृति पडली तुजला कैची

खेळगडी हा इतुकें याची

दे या थारा.

दाखिव मजला पंख तुझे ते
 वर्णभिन्नता ज्यांवर खुलते
 सुरधनु सोडी बघतां त्याते
 गर्वहि सारा.

२

प्रेमें चुंबित कोमल सुमनें
 गा तूं गाणें गूढ रवानें
 मला श्रवूं दे तया मजेनें
 मन्मन चोरा.

३

बनलों पापी मी जगतीं या
 दूषिता झाली माझी काया
 सोडूं नको तूं म्हणुनि गड्या या
 करि उद्धारा.

४

रम्य पांखरा माझ्या सखया
 स्पर्श घडूं दे तुझा करा या
 थांब जरा कां पळसी वायां
 सैरावैरा !

५

१४. कवि आणि कल्पना

येई एकदिनीं कवि स्वसदनीं हिंडून रानांतुनी
 तों पाहे नयनीं सुखिन्नवदनीं दुःखें रडे कामिनी;
 गेला घाबरुनी पुसे विनवुनी तीतें करां जोडुनी
 कां गे दुःख मनीं मला वद झणी कां अश्रु हे लोचनीं. १

‘ नाथा काय विचारतां मज वृथा मी दुर्भंगा तत्वतां
 खायातें पुरता न घांस मिळतां वस्त्रीं सदा हीनता;
 हाकोनी वनिता करीत कविता रानीं तुम्हीं हिंडतां
 आतां कष्टदशा अशी मज पुरे कंटाळलें जीविता. ’ २

‘ काया कष्टविसी कशास करुनी गे कल्पने काळजी
 कांतेला कविच्या कुठून करणें लागे फुका काळजी
 तूझी प्रीति खरी सदा मजवरी राहील कांते जरी
 इच्छा मी पुरवीन सर्व तव गे एका क्षणाभीतरीं ’ ३

“ पूर्वी सेवियला असेल न असा सीतासतीनें पति
 सावित्री भजली नसेल अपुल्या त्या सत्यवानाप्रति;
 नाथा भीति मदीय त्याहुन अती नाहीं तियेला मिती
 जी आज्ञा मजला कराल करण्या तीतें असे संमति. ” ४

‘ ये गे तूं इकडे तरी झडकरी खेळूं जरा फूगडी
 हस्तीं हस्त धरून घट्ट वसवूं स्वप्रीतिची गे घडी ’
 ऐसैं बोलुनि कल्पनाकर कवी हस्तामधीं घालित
 जादूमंत्र झणीं मुखीं पुटपुटे तों वर्तलें अद्भुत ! ५

काड्यांची मग झोपडी कडकडां खाली पडे मोडुनी
 येई सुंदर भव्य मंदिर तदा बाहेर भूमींतुनी;
 पार्श्वी निर्झर वारिने भरुनियां वाहूं त्वरें लागला
 रम्य प्रांगणदेश पादपलतापुष्पी दिसे शोभला.

६

वृक्षीं बैसुनि पक्षि मंजुल रवें गायाप्रती लागले
 क्रीडा हंस मयूर काक बकही चित्तांत आनंदले;
 गेली दीन दशा कुवेरनगरी तेथें बने सत्वर
 गर्वा सोडुनि सर्व लीन बनुनि ये स्वर्ग पृथ्वीवर.

७

जेव्हां जेव्हां गरज पडली वस्तुची कल्पनेला
 तेव्हां तेव्हां मग धरुनियां सत्वरी तत्कराला
 जादूमंत्रा कवि पुटपुटे वस्तु तो प्राप्त होई !
 या रीतीनें पुरवि कवि तो कल्पनाकामनाही.

१५. दुष्काळग्रस्ताचे सुस्कारे !

हल्ली कवी ज्या ठिकाणी आहे त्या ठिकाणच्या आसपासच्या खेड्यात
 दुष्काळाचे स्वरूप फारच भयंकर झाले आहे व प्रत्येकजण आपल्या जिवांस
 कंटाळला आहे; अशा कंटाळलेल्या मनुष्यांपैकीच एकाचे खालील उद्गार
 आहेत.

सोडुनि शिणलों वायां दुःखाचे मी सुस्कारे
 हृदय करपलें तेज हरपलें नसे सुखाचें मज वारें;
 तुझें जीविता प्रचंड ओझें पळभर आतां सहवेना
 प्रवास कष्टद कंटकमय या शून्य जगांतुन करवेना.

माझी चिंता जळेल का ?

दुःख मनींचें पळेल का ?

तडफड तडफड हातपाय हे थकलों भारी झाडोनी
आशा आशा करीत बसलों हताश अंती होवोनी
जोंवरि आहे जिवंत तोंवरि सरतिल माझीं दुःखें का ?
नाहीं ! नाहीं ! अशक्य अगदीं मृत्यूवांचुन त्या एका! १

जे गेले ते दिवस सुखाचे आनंदाचे अहा किती
क्रूरा चिंता या हृदयातें माहित तेव्हां ती नव्हती;
जाडी भरडी मीठ-भाकरी दीन झोपडी सेवोनी
आनंदानें कंठित होतों काळ जगातें विसरोनी.

चित्तेचा मी दास परी

दुःखें गांजिति परोपरी

भक्षायामें अन्न मिळोना नेसायामें वस्त्र नसे
दुष्काळाचे दिवस कसे हे जाती चिंता मनीं वसें;
इकडुनि तिकडे तिकडुनि इकडे वेडा जणुं मी फिरत असे
या पोटाच्या लागुनि नादीं शिणलों आतां करूं कसें ! २

औतें गेलीं शेतें गेलीं बैलहि गेले ते मरुनी
घरांत वाजे नकारघंटा गेली शक्ति मम हरुनी;
कामासाठीं वणवण फिरतों सोय न लागे कुठें परी
घनिकजनाच्या जबळी जातां टोंचुनि वदती परोपरी.

देवा आतां काय करूं !
उदरीं कंठक काय भरूं ?

हरहर ! देवा ! किती हेलना होत असे या दीनाची
वसुंधरे गे ! घे मग उदरीं किकर तुजला हा याची.
अंत कासया बघसी आतां उघड आपुले दरवाजे
येतो ! आलों ! वघ हे जननी टाकुनि देहाचें ओझें. ३

१६. कृष्णा-कोयनांचा संगम

(चाल-गड हो सत्यहि गुरुची खुण०)

सखेगे, सुरेख, संगम किती, कृष्णा मिळाली कोयनेप्रति
किती विशाल तट हे अहा !
प्रिय सखे उभी तूं रहा
क्षण येथिल शोभा पहा
सखेगे० १

बहु चकाकते यावरी
हो सुरेख सिकता, परी
जाय गळुनि धरितां करीं
सखेगे० २

जगि असे सुखाचे क्षण
 नर झटे धराया पण
 जाति त्यास ते फसवुन
 सखेगे०

३

झप जलीं उड्या मारिती
 भय न या सुखी हे किती ?
 भव-जलीं रमूं या रिती
 सखेगे०

४

बघ दोघिचि मैत्री किती
 एकमेकिस आलिगिती
 दोन असून एकचि होती
 सखेगे०

५

जर अशीच अपुलीं मनें
 एक होतिल गे प्रीतिनें
 मग सुखास कुठुनी उणें
 सखेगे०

६

स्थळ पवित्र हें गे जगीं
 जन बघेल जो लोचनीं
 अघ हरेल त्याचें झणीं
 सखेगे०

७

१७. विरोधाभास

“ कालो न यातो वयमेव याताः ”

भर्तृहरी

‘ पळे अदय काळ हा पळभरी न कोठें ठरे ’
सखे, वचन बोलसी मजसि तें गमेना खरें;
असेंच असतें तरी सुकति ही न गात्रावली
सदा अचल काळ हा गति परी पुढें आपुली,

१

गुलाब नव एकदां विकसले कपोलांवरी
विशाल तव लोचनीं चमकली तडित् साजिरी;
गुलाब चपला तशी सकल या क्षणीं लोपलीं
सदा अचल काळ हा गति परी पुढें आपुली.

२

वदून मधुर स्वरें ‘ जिवलगे सखे सुंदरी । ’
सुधा विपुल चाखिली स्थित तुझ्या सुविंवाधरीं;
स्वरांत अधरांत वा मधुरता नसे राहिली.
सदा अचल काळ हा गति परी पुढें आपुली.

३

अहा किति नवे नवे सतत बेत केले तरी
उदात्त किति कल्पना उपजल्या तदा अंतरीं;
स्मरे न मज या क्षणीं खचित एकहि त्यांतली
सदा अचल काळ हा गति परी पुढें आपुली.

४

रथांतुनि जरी कुणी बसुनि जाय बाष्पाचियां
नद्या तरुलता गिरी पळति सर्व वाटे त्यां
असे भ्रम समस्त हा फुकट दीन मोही पडे
न काळ पळतो कधीं मनुज मात्र जाई पुढें !

५

१८. विसरलेले गाणे.

(चाल-लावाइला बेलाचे पात माझ्या महादेवाला)

दे शांति

गान मनातें मधुर किती ?

दिनरजनी

होतों गुंगत मी वदनीं,

हतभागी

गेलों विसरुन त्यालागीं,

वणवण मी

संप्रति फिरतों वनभूमीं,

गिरिकुहरीं

निर्झरवल्ली तरुनिकरीं,

मज न सुचे

गीत परी तें हृदय खचे,

नीरससें

जीवित गीताविण भासे,

स्मृति करुनि

कवण त्याची दे फिरुनि !

१९. त्रिवेणी-संगम

प्रयागास असता हा संगम पाहून कवीला सुचलेले विचार त्याने
पद्यात ग्रथित करून आपल्या पत्रात पाठविले होते.

(चाल- ' सारे मजला म्हणतिल की ')

हृदयंगम संगम, रमणी ॥ ध्रु० ॥

गंगा नाचे निर्मलनीरा
वाहे यमुना शांत गंभीरा,
सरस्वती करि गुप्त विहारा
सरितात्रय गुंफी वेणी.

१

गंगेसम तू उत्साहानें
यमुना जैशी शांतपणानें,
सरस्वतीसम अनुपम मौनें
कर लोकीं सखये करणी

२

ब्रह्मा विष्णू महेश तीन्ही
सरितारूपें येती भुवनीं
दर्शन त्यांचें व्हावें म्हणुनी
मुलभ जनां दिनरजनीं.

३

या वेणीचा प्रवाह मोठा
लाटां मागुनि गर्जती लाटा,
जणों वाजती घणघण घंटा
जन व्हावे जागे म्हणुनी.

४

या वेणीच्या विशाल पात्रीं
रमती जलचर किति दिनरात्रीं,
उरे तयांच्या पाप न गात्रीं
शोधितसे मलहरिणी.

५

तापपापहर दर्शन घ्यावें
या वेणीचें स्नान करावें,
भावें तिजला घ्यावें जावें
भवसागर वाटे तरुनी.

६

किती दिसे हें तीर मनोहर
धवल वालुका खुलते यावर,
मधुनी मधुनी चमके सुंदर
जणुं तारा निर्मल गगनीं.

७

नवनीताचें साम्य न साहे
स्पर्शें सुखवी मृदु सिकता हें,
चालूं जातां विलगुनि राहे
बध केशी माझ्या चरणीं.

८

सिकतेसम या हृदय सखे तव
सदा असूं दे निर्मल पेलव,
सद्गुण तेजें चमको अभिनव
हृदया मम राहो धरुनी.

९

खिन्न मना तव रमवायातें
रचुनि धाडितों मी गीतातें,
विश्रांतीच्या समयीं यातें
वाच सदा प्रियकरणी.

१०

२०. प्रश्नोत्तरमाला

- सूर्या, स्वयंप्रकाशा, प्रातःकालीं कशास तूं येसी ?
जनहो, कर्तव्य करा, व्हा जागे, वचन हें वदायासी ! १
- रंजितरंजनशीला चंद्रा, तूं क्षीण कासया होसी ?
देवासही चुकेना नीचोच्च दशा जगा कथायासी. २
- बोला, नवग्रहांनो, कवण तुम्हां दावितो तरी पंथ ?
दिव्याशक्ति चिरंतन दृश्य न नयनास कल्पनातीत. ३
- नक्षत्रांनो, बोला, कां तुम्ही चमकतां सदा गगनीं ?
स्वर्गाची वाट तुम्हां दावावीं स्पष्ट कोणती म्हणुनी. ४
- मेघांनो, भरुनि रिते वर्षाकालीं कशास हो होतां ?
कथण्या कीं द्रव्याचा संचय विनियोग दुर्दशा येतां. ५
- कोठुनि वहात येतां, वायूंनो चालला कुठें त्वरित ?
स्वर्गाचा मर्त्यांना सांगुनि संदेश चाललों परत. ६
- सुंदर हिमबिंदूंनो, कां येतां काय भूवरी आहे ?
चमकुनी पृथ्वीवर या स्वर्गा जनहो चला कथाया हें. ७
- सांगाहो मजलागीं कुसुमांनो कासया तुम्ही फुलतां ?
सौंदर्याची तुम्हां मर्त्यांना कळविण्यास भंगुरता. ८
- उठसी क्षणांत फुटसी कां सलिलीं लीन बुडबुड्या होसी ?
जें जें सृष्ट तयाची गति अंतीं यापरी वदायासी. ९
- काळा, झरझर कोठें जासी पळुनी सदैव वद यातें ?
अक्षयता देवीच्या दिव्योज्वल मंदिरा पहायातें. १०

अक्षयते, अससी तूं न कळे मज देवता तरी कोण ?
गत वर्तमान भावी कालाची माउली मला जाण. ११

प्रश्नोत्तरमाला ही वाचक हो, करितसे तुम्हां बोधा;
वेस्तूंत गूढ असती ईशाचे भाव काय ते शोधा. १२

२१. शरयू-तटाक

कवी अयोध्येस गेला असता शरयूचे तटाक पाहून
त्याच्या मनात आलेले विचार.

तट शरयूचें । हें किती मनोहर साचे ॥ ध्रु० ॥
रामपदांचा स्पर्श जहाला
सुवर्णता ये या सिकतेला
चमकुनि दिपवी मम नयनांला
तेज इयेचें । वर्णी फळ सत्संगाचें. १

श्रीसीतेच्या चरणीं मृदुता
होय तदंशें कोमल सिकता
नवनीतासम लागे हाता
मार्दव हीचें । वर्णी फळ सत्संगाचें. २

स्नेह राघवीं अनुपम होता
लक्ष्मणजीचा माहित जगता
तो हा वाहे होउनि सरिता
रूप जल याचें । प्रक्षाली पाप जगाचें. ३

सार्वजनिक वाचनालय, कल्याण

उदकांतिल या पाहुनि मीना

चिद्रूपाते वाटे मिळण्या

आली भाविक वानरसेना

मीनरूप हीचें । चिन्ह खरें भक्तिपथाचें. ४

स्नान जलाचें ध्यान जलाचें

अशन जलाचें शयन जलाचें

स्थल उत्पत्ति स्थिति विलयाचें

जलचि झषाचें । जल केवळ जीवन त्याचें. ५

रामपदस्थित गंगास्नान

निशिदिनीं रामपदाचें ध्यान

तत्पदरज हें केवळ अशन

तच्चरणांचें । शयन मला लाभे कैचें! ६

उदकीं घेई मीन समाधि

घडतां तैशी राघव पादीं

जाइल विलया आधिव्याधि

भयहि भवाचें । बीज नुरे अज्ञानाचें. ७

दिव्यस्थल हें अक्षयतेचें

स्वरूप उज्वल चैतन्याचें

धाम सुमंगल आनंदाचें

स्फुरवी काव्या । माघवानुजाच्या वाचे. ८

२२. दीपाविसर्जन

एके दिवशी संध्याकाळी नर्मदा-तटाकावर कांही मुली दिवे सोडीत होत्या; तो प्रसंग स्मरून खालील कविता लिहिली आहे.

- करीं आरती घेउनी आर्यबाला
 त्वरें पातल्या नर्मदेच्या तटाला;
 करुनी तयांनीं सरित्पूजनाला
 प्रवाहीं दिली सोडुनी दीपमाला. १
- अहा काय शोभा वदूं त्या क्षणाची
 तृषा शांत झाली मदीयेक्षणाची;
 तदा अस्तगामी जरी अंशुमाली
 मना वाटलें यामिनी काय झाली. २
- सरित्पात्र तें स्वच्छ तैसें विशाल
 तदा भासलें कीं दुजें अंतराल;
 तती त्यावरी शोभली दीपिकांची
 उदेली जणो पंक्ति कीं तारकांची. ३
- जशी अंतरिक्षीं फिरे चंद्रकोर
 प्रवाही करी रम्य नौकाविहार;
 नभीं स्वैर संचारतो मेघखंड
 जलीं खेळती वीचि तैशा उदंड. ४
- अशी दिव्य शोभा पहातां पहातां
 मनीं शांत झालों लया जाय चिंता;
 झणी सूचली कल्पना एक चित्ता
 असे सर्व सृष्टीस जी मूलभूता. ५

- दिले सोडुनी दीप जें बालिकांनीं
दिला सारखा वेग सर्वा तयांनीं;
तयांची स्थिती तत्क्षणीं भिन्न झाली
वरी दृश्य कोणी कुणी जाय खालीं ६
- कुणी गुंतुनी राहिले भोवऱ्यांत
जलौघासवें जाय कोणी वहात;
तयांतील कांहीं तटा अन्य गेले
पुढें जाउनी अल्प मार्गेचि आले. ७
- जसे दीप तैसे असंख्यात जीव
प्रभू निर्मितो थोर ज्याचा प्रभाव;
तया सोडुनी देत काल-प्रवाहीं
वहाती तदौघासवें सर्व देही. ८
- कुणी रंक होई कुणी होय राजा
दुजा देखणा हो तिजा हीनतेजा;
कुणी मूर्ख होई कुणी हो शहाणा
कुणी धैर्यशाली तसा भ्याड जाणा. ९
- तसें कां करावें ? असें मी करीन
वृथा वल्गना मानवांच्या अजाण;
स्थितीचा असे किंकर प्राणिमात्र
स्थिती त्या करी पात्र किंवा अपात्र. १०
- जरी राहिलें नर्मदा तीर दूर
जरी आज बाला न दृष्टीसमोर;
स्मरोनी तरी दीपसर्गप्रसंग
झणी हर्षयोगें भरे अंतरंग. ११

२३. दोन ध्वनि

प.—

प्रीती असे खचित फार परोपकारी
अन्यार्थ ती निजमुखावरि लाथ मारी;
अपी स्वकाय करण्यास सुखी परातें
दे स्वर्गरूप नरकाप्रति देवता ते.

१

दु.—

स्वार्थापुढें तिज कधीं दुसरें दिसेना
साधावया निजहिता भुलवी परांना;
दुःखी परास बघुनी मुख होय तीस
स्वर्गाप्रती नरक ती बनवी उदास.

२

२४. फुलांचा झेला

एका पौर्णिमेच्या रात्री उद्यानात फिरत असता कवी
आपल्या पत्नीस म्हणतो.

फुलला वध हा गुलाब सुंदर उद्यानाचा प्राण
इंद्रकरांहीं खुलला न भुले पाहुनि याला कोण ?
लाजवील हा निजसौंदर्ये रतिच्या रक्त कपोला
सुजनां जैसे नीच पीडिती कठोर कंटक याला !
किवा जैसें जगीं वेष्टितें दुःख सदा सौख्याला
तैसे कंटक वेष्टुनि बसले कांते ! या कुसुमाला.

१

२

३

- व्हावा तुज हा जरी सुंदरी स्वशिरीं घालायातें
रुतले कंटक करांस कोमल सोस तरीं तूं त्यातें. ४
- मंदयंद किति सौरभ सोडी निर्मल हा निशिगंध
पसरुनि वदना अमृत करातें सेवितसे स्वच्छंद. ५
- लावुनि गगनाकडे स्वदृष्टी शांतपणें वर जाई
सरल सदोदित वाट वाकडी माहित यातें नाहीं. ६
- निशिगंधासम सरल जगीं या मनुज जरी वागेल ?
मोक्ष तयाला मिळावयाला विलंब का लागेल ? ७
- पहा मोगरा वळुनि जरा हा डुलतो कलिकाभारें
फुलविति याच्या गोंडस गेंदा स्पर्शुनि चंचल वारे. ८
- प्रिये पाकळ्या पहा कशा ह्या कथिती गोष्ट हिताची
परस्परांतें बिलगुनि शोभा वाढविति कुसुमाची. ९
- इतुक्या प्रेमें परस्परांशीं वर्तन होय नराचें
तरी सुखा मग काय कमी त्या? दुःख उरे ना साचें. १०
- पुष्पवती ही सदाफुलीची वेल मनातें मोही
विनयवतीला पाहुनि ऐशा मुग्ध न कां कवि होई. ११
- या लतिकेचें पुष्प दाखवी रंग तीन बहु रम्य
प्रथम पांढरें लाल मागुनी अंतीं मिश्र अगम्य. १२
- प्रिये ! इंदिरे ! प्रेम असावें तुज्जें असें मजवरती
निर्मल आधीं रक्त मागुती अगम्य केवळ अंतीं. १३

चार फुलांचा रचुनी झेला करितो केशाभरण
जातिल माल्यें सुकून त्यांचें ठेव परी तूं स्मरण.

१४

सुमनांसम या मानस अपुलें सखये ठेवित जाई
सरळ सहिष्णू सहानुभूतिक सत्प्रेमल सुखदायी !

१५

२५. भगवद्गीता

ज्यांची रम्य शिरे नभा कवळिती उत्तुंग ऐसे गिरी
विस्तारें निज भूमिभाग तटिनी ज्या टाकिती व्यापुनी;
नाना घोरवनें किती उपवनें या पाहिलीं लोचनीं
पक्षीही रमणीय कर्णमधुरा ज्यांची असे वैखरी.

१

तैसे देश अनेक आज चढले जे वैभवाचे शिरीं
केला वादविवाद सूझ नर जे त्यांशीं वृथा गर्जुनीं;
औत्सुक्यें बहु पुस्तकें मिळवुनी तीं पाहिलीं वाचुनी
नाहीं शांति परी खरी उपजली या माझिया अंतरीं.

२

जैसा मीन जळाविणें तळमळे तैसा जळे मी मनीं
कांहींही न रुचे जगांत जगणें वाटे नकोसे मला,
तो दैवें मज लाधलीं भगवती गीता तमोनाशिनी
जीतें अभ्यसिता शमे तळमळी आत्मा वरी शांतिला

३

आत्मज्ञान तुझ्यांत दिव्य भरलें गीते ! मुनिप्रेरिते
लाखांहीं लुटिलें तरी तव कधीं भांडार नाहीं रितें !

४

२६. जादूचा प्रभाव

श्लोक

हातीं पुस्तक घेउनी भटकतां एक्यादिनीं काननीं
 बाला एक मनोरमा लवकरी माझ्यापुढें पातली;
 प्रेमानें अवलोकुनी मम सुखा गालांमधीं हांसली
 बोले गूढ वचांस ती करतला वेगें झणीं फुंकुनी, १

नाहीं अर्थ मला जरी समजला तद्भाषणाचा सुळीं
 त्याचा अंमल बैसला मजवरी तत्काल जादूपरी;
 वाचा बंद पडे उरीं घडपडें चिंता जडे अंतरीं
 चेष्टाहीन सुदीन निश्चल उभा मी ठाकलों त्या स्थलीं. २

वेणीतील तिनें फुलें झडकरी माझ्याकडे फेंकिलीं
 झाली आपण तेथुनी न कळतां अंतर्हिता सत्वरी;
 झालों मी पुरता भ्रमिष्ट कुसुमा मोदास त्या सेवुनी
 तेव्हांपासुनि लागलों भटकण्या वेड्यापरी भूतलीं. ३

स्वच्छंदें फिरतों सदैव वदुनी गुंगीत कांहीं तरी
 अन्या मूर्ति न चेटकीविण कधीं त्या येतसे मन्मनीं. ४

२७. मूर्तिभंजन

गेलों एकदिनी स्वयें उपवनीं आणावया वेंचुनी
माल्यें मंगल भक्तितनें प्रभुवरा अपविषया पूजनीं;
कांहीं लाल निळीं तयांत पिवळीं कांहीं तशीं श्वेतही
दूर्वा बिल्वदळे पवित्र तुळसी घेऊनि आलों गृहीं. १

गेलो देवघरांत पूजनविधी भावे कराया झणीं
बैसें आसन घालुनी मन वळें एकाग्रते आणुनी;
मूर्तीं तों सहसा उपास्य मम ती भंगूनि गेली पुरी
कैचें पूजन ? शून्यता सभयता माझ्या भरे अंतरीं. २

गेलों घाबरुनी सुचे न मजला तेव्हां करावें कसें
चित्ताची समता समग्र ढळली तें होय वेडें पिसें;
केला कोप असा कसा मजवरी देवें कळेना मला—
ऐसें मी बदलों ध्वनि प्रकट तों मूर्तीतुनी जाहला. ३

“ आकारास वृथा भुलूनि रडसी मूढा कशाला वरें ?
नाहीं शाश्वत नामरूप अवघें जाणें लयाला त्वरें;
जें चैतत्य चराचरीं विलसतें पूजी तया शोधुनी
आहे निश्चल, पूर्ण, अव्यय, खरें, तें ऐकलें या जनीं. ४

राहे तें हृदयांतही तव, न कां त्या पाहसी शोधुनी ”
ऐसी जागृति देउनी मम मना तो लीन झाला ध्वनी;
आत्माराम कसा दिसेल मजला हा मंत्र रात्रंदिनीं
माला घेऊनि मी करीं जपतसें भावें मनापासुनी. ५

२८. दिवाळी सण

(चाल- जाऊं कामाला०)

आली दिपवाळी, गडचांनो, आली दिपवाळी ॥ ध्रु० ॥

रोज रोज शाळा, पुरे ती आला कंटाळा
चार दिवस आतां, मनाला कसली ना चिंता
उडूं बागडूं जशीं पाखरें स्वैर अंतराळीं. १

मौजेने न्हाऊं, कपाळीं लाल गंध लावूं
अलंकार लेवूं, करोनी थाटमाट जेवूं
लाडू करंज्या शंकरपाळे खाऊं कडबोळीं. २

खेळ गडी नाना, जमवुनि खेळूं खेळांना
बांधुनिया किल्ले, करूंया त्यावरती हल्ले
भावी पुरुषार्थचि, कित्ते गिरवूं या काळीं. ३

नळे चंद्रज्योती, फटाके फुलवाज्या वातीं
दारु काम सोडूं, धडाधड बार नवे काढूं
उडवूं बंदुक लटोपटीची घालुनिया गोळी. ४

खेळाचा धंदा, येतसे भरती आनंदा
फारच गमतीचे, खरोखर दिवस दिवाळीचे
तुच्छ त्यांपुढें कडीं आंगठचा कंठी भिगवाळी. ५

अशा रीतिने काल क्रमितां सहसा एक दिनीं,
प्रिय वागेतें सोडुनि गेलों निज मातुलसदनीं.

“ नीट काळजी या वागेची माझ्या घे ताई, ”
ऐशी विनती निजभगिनीला करुनी मी जाई.

वर्ष लोटलें, आलों फिरुनी अपुल्या सदनाला,
मागें जाउनि वाग पहातां खेद मना झाला.

गेलीं होतीं सकलहि झाडें हरहर तीं सुकुनी !
फूल कोठुनी मग त्यांवर तें दिसणारें चुकुनी ?

ती जाईची कोमल लतिका पाहुनि सुकलेली,
अश्रुजलाची वृष्टि तियेवर मोहभरें केली.

अश्रुविंदुही नेत्रीं नुरला, रडलों मी इतुका,
सजीव नाहीं फिरुनि जहाली दुदेंवें लतिका.

“ प्रीतिचू केवळ आहे जीवन जगतीं जीवांचें,
प्रीति लयाला जातां हरहर ! जीव कसा वांचे ?

ज्या वस्तूवर असेल अपुली या जगतीं प्रीति,
देणें हातीं अन्याच्या ती मूर्खाची रीति !

प्रिय विषयाला नको विसंबू, प्राण जरी गेला ! ”
बाळपणींच्या वागेनें हा बोध मला केला.

३०. कवी आणि मथूर

किती भाग्यशाली अहा ! तूं मथूरा !
 प्रभूनें दिला दिव्य तूतें पिसारा;
 उभारुनि त्या थयथया नाच नाच !
 नसे त्याहुनी थोर आनंद साच !

१

मला पाहुनी दूर जाऊं नको तूं !
 धरायास भीती मनीं काय हेतू ?
 सख्या ! सत्वरी सोड सान्या भयार्ते,
 तुझें आणि माझें जसे सत्य नातें.

२

चिरंजीव तूं दास त्या शारदेचा,
 करीतों मनीं ध्यास मीही तियेचा;
 मिळालें तुला स्थान बा तत्पदाशीं,
 जगीं येउनी धन्य तूं जाह्लासी !

३

निमाले कवी कालिदासा समान,
 असंख्यात जें गाउनी दिव्य गान !
 सदा शारदाराधनीं रंगलेले
 तुझ्यासारखे सर्व ते मुक्त झाले.

४

करीं घेउनी शारदा दिव्य वीणा,
 तियेंतूनि काढीतसे नाद नाना !
 सदा गुंग होऊनि त्या नादरंगीं,
 करीती सुखें तांडवा स्वैर अंगीं.

५

जयापासुनी विश्व निर्माण झालें,
जयाच्यामुळें विश्व हें सर्व चाले;
अशा दिव्य नादीं मिळालें रमाया,
जयां, धन्य ते धन्य झाले जगीं या !

६

मना वाटतें शारदाध्यान भावें,
करावें, भजावें तिला, स्तोत्र गावें;
परी ध्यान तें हाय ! साधे न माते,
प्रपंचांत या वृत्ति भंगूनि जाते.

७

जरी बैसलों स्तोत्र तीचें कराया,
कधीं लागलों आरतीतें रचाया;
क्षणें विघ्न येई, द्विधा चित्त होई,
क्षणार्धति तो योग भंगूनि जाई !

८

नको व्यर्थ संसार वाटे पसारा,
पुरा शीणलों वाहुनी थौर भारा;
वृथा गुंतुनी घोर संसारपाशीं,
असे साध्य जें टाकिले दूर त्यासीं.

९

जयाच्या मनीं साध्य कांहीं करावें,
तयानें तयाशीं सदा युक्त व्हावें;
पुरा योग झाल्याविना साध्य नोहे,
जगीं एकही कार्य हें स्पष्ट आहे.

१०

असो; नाच मित्रा मयूरा ! असाच,
मनीं माझिया अल्प हेवा न साच;
सहस्रावधी आपुल्या लोचनांहीं,
सुखें शारदादर्शना नित्य घेई.

११

परी शेवटीं प्रार्थना एक तूतें,
सख्या ! सांग संवेश त्या शारदेतें:—
“ पदीं दीन दासास या स्थान देई;
दुजें याहुनी साध्य कांहींच नाहीं. ”

१२

३१. फुलांतला वास

मधुर तुझा कुसुमवरा ! वास हा किती !
गुंगतसे हुंगुनि तुज खचित मन्मति.

उपजविसी हर्ष नवा प्रतिपदीं मनीं
अंगीं तव वसत असे काय मोहिनी ?

गंधहीन असुनि तुझी वल्लरीफुला !
परिमल हा कवणें तुज सांग वा दिला ?

‘ पृथिवी ही गंधगुणा ’ बोलते श्रुति,
काय तिनें उकलेना गूढ हें अति.

स्वर्गी जें मधुर सुधा अमर सेविती
तीतिल मधुबिंदु अमित गळुनि खालतीं.

हिमरूपें पुष्पवरा ! पडुनि तुजवरी
अपियली काय तयीं मधुरता तरी ?

अमरत्वा मर्त्यजनां धावया सुरीं
सोडियले श्वास मधुर विमल तुजवरी.

भिनले ते तुजमध्ये सकल तत्वतां
म्हणुनी तुज लब्ध सुमा ! काय मधुरता ?

जाणे तो ईश एक गूढ रोकडें
मनुजाचें ज्ञान किती क्षुद्र वापुडें.

वैभव तव पाहुनि परि वाटतें फुला !
मर्त्य न तू नंदनवनयोग्य कोमला !

सुखवाचें असुखहतां मानवांप्रति
दिव्य वस्तु धाडुनि दे देव खालतीं.

दिव्याची संगत दे दिव्यजा नरा,
होवो तव संगति या म्हणुनि पामरा.

कोमेजुनि जाशिल तू यापुढें जरी
तव संगें मरण्यांतचि धन्यता खरी !

३२. समाधि आणि जाईची वेल

होती एक समाध सुंदर उभी एक्या नदीच्या तटी
जाईची फुलली लता तिजवरी छाया करी गोमटी;
तेथें एकदिनीं मजेंत बसला होता कवी जाउनी
संवादास तयांचिया परिसुनी आश्चर्य पावे मनीं. १

‘ जे ताजे हिमबिंदु नित्य तुझिया पुष्पांवरी वर्षती
त्यांचें तूं करितेस काय लतिके सांगे मला संप्रति; ’
बोले प्रश्न समाधिचा परिसुनी तीतें लता सुंदर.
देही जो वसतो तुझ्यांत कसलें त्या रूप देसी तर. २

“ देही येइल जो तया ”—ध्वनि निघें तेव्हां समाधींतुनी
“ कालानें प्रतिदेव मी बनवितें त्याचें अघ क्षालुनी; ”
“ ताजे जे हिमबिंदु नित्य पडती माझ्या प्रसूनावरी
त्यांचें तैल सुगंधयुक्त करित्यें ” वल्ली वदे उत्तरीं. ३

३३. सोनचांफा आणि निवडुंग

“ नकळे मज निवडुंगा ! केलें तुज कां म्हणोनि निर्माण,
भूमीस भार केवळ अससी तूं व्यर्थ जन्म तव जाण. १

भरलें शरीर सारें कांट्यांनीं सोंकुमार्य लव नाहीं,
न रमे चित्त बघोनी क्षुद्र तुजें तें प्रसून नयनांहीं २

तूं मजपुढें कितीसं ? दिनमणिची काजव्यास ये न सरी,
माझे सुमन पहा हें रूपें गंधें जवास सुगंध करी. ” ३

- “ बडबड पुरे मदान्धा सोडुनि दे त्वरित मूढपण हें तूं,
प्रत्येक वस्तु केली ईशें धरुनी विशिष्ट मनि हेतू. ४
- तुजसम माल्य न माझे म्हणुनि मला खेद अल्पही नाही,
त्वत्कुसुमसंगतीनें विषयीं मन सक्त सर्वदा होई. ५
- मर्यादोलंघन जे करिती त्यां योग्य मार्ग दावाया,
सृजिलें प्रभुनें मातें कां देशी दोष त्याजला वाया. ६
- ईशपदप्राप्तीचा मार्ग असे विकट कंटकीं भरला,
हें तत्व सांगतां मी, जाणे जो तोचि एक जन तरला. ७
- रूप तुझे रम्य परी व्यर्थ तयाचा कशास अभिमान ?
सृष्टींतिल सुंदरता क्षणभंगुर चंपका ! मनीं जाण. ” ८
- चंपक निवडुंगातें पाहुनि सुचले विचार जे चार,
कथिलें त्यातें कवनीं घ्यावें रसिकीं तयांतुनी सार. ९

३४. रानांतलें फूल

जेथें वावरती अर्हनिश सुमा नानापरीचे जन
सोडोनी असलें तुवां स्थल कसें स्वीकारिलें हें वन ?
एकांतप्रियता तुझी बघुनि ही बा वाटतें मन्मना
आहे त्वां पहिला धडा शिकविला योगाचिया साधना १

पुष्पा तूं बसण्यास पात्र असुनी पृथ्वीपतीच्या शिरीं
वृत्ती लीन अती धरुनि वससी या काननाभीतरीं ;
वाटेना लवही अहंकृति तुला त्वन्दौरवाची कशी !

जावें मीपण विस्मरोनिच कसें हें वर्तनें दाविसी. २

भूमी पंकिल जाहली सकल ही माझ्या तुझ्या भोवतीं
तूं होतेंस तसेंच निर्मल परी मी पाहतों संप्रति;
राखावी निजवृत्ति लेपरहिता मोहक्षणीं सज्जनें
तत्वा या उपदेशिसी सुकुसुमा तूं आपुल्या वर्तनें. ३

वा पुष्पा फुलुनी प्रसन्न करिसी ल्कांताचिया लोचना
सोडोनी निज सौरभास करिसी तूं घ्राणसंतर्पणा;
अन्याचें सुख साधण्यास अपुली देशी अहा आहुति
आहे काय परोपकार कथिसी हें तूं करोनी कृति. ४

दृष्टी लावुनि आपुली प्रभुकडे भावें प्रसूना सदा
ध्यानीं मग्न तयाचिया अससि तूं, “जायास मोठ्या पदा;
आहे एकचि लक्ष्य वस्तु मनुजा तो स्थाणु सर्वेश्वर
त्याचें ध्यान करी” असें मुचविसी, “सारें दुजें नश्वर.” ५

एकांतप्रियता अहंकृतिविणें वृत्ती विलीना अती
तैशी निर्मलता परोपकरणीं पुष्पा मनाची रती;
पाहोनी गुण हे तुझे गमतसे योगीच कोणी तरी
पुष्पाचें रमणीय रूप धरुनी जन्मास ये भूवरीं. ६

या संसारवनांतुनी विचरतां गेलों चुकूनी पथा
व्हावा सद्गुरु मार्गदर्शक कुणी ऐसें मना वाटतां;
पुष्पा मी तुझियाकडे झडकरीं येईन, दावी मला
जो आहे ऋजुमार्ग त्या ऋमुनियां सेवीन मी शांतिला. ७

- “ बडबड पुरे मदान्धा सोडुनि दे त्वरित मूढपण हें तूं,
प्रत्येक वस्तु केली ईशें धरुनी विशिष्ट मनि हेतू. ४
- तुजसम माल्य न माझे म्हणुनि मला खेद अल्पही नाही,
त्वत्कुसुमसंगतीनें विषयीं मन सक्त सर्वदा होई. ५
- मर्यादोल्लंघन जे करिती त्यां योग्य मार्ग दावाया,
सृजिलें प्रभुनें मातें कां देशी दोष त्याजला वाया. ६
- ईशपदप्राप्तीचा मार्ग असे विकट कंटकीं भरला,
हें तत्व सांगतां मी, जाणे जो तोचि एक जन तरला. ७
- रूप तुझे रम्य परी व्यर्थ तयाचा कशास अभिमान ?
सृष्टींतिल सुंदरता क्षणभंगुर चंपका ! मनीं जाण. ” ८
- चंपक निवडुंगातें पाहुनि सुचले विचार जे चार,
कथिलें त्यांतें कवनीं घ्यावें रसिकीं तयांतुनी सार. ९

३४. रानांतलें फूल

जेथें वावरती अहर्निश सुमा नानापरीचे जन
सोडोनी असलें तुवां स्थल कसें स्वीकारिलें हें वन ?
एकांतप्रियता तुझी बघुनि ही वा वाटतें मन्मना
आहे त्वां पहिला धडा शिकविला योगाचिया साधना १

पुष्पा तूं बसण्यास पात्र असुनी पृथ्वीपतीच्या शिरीं
वृत्ती लीन अती धरुनि वससी या काननाभीतरीं;
वाटेना लवही अहंकृति तुला त्वन्दौरवाची कशी !

जावें मीपण विस्मरोनिच कसें हें वर्तनें दाविसी. २

भूमी पंकिल जाहली सकल ही माझ्या तुझ्या भोवतीं
तू होतेंस तसेंच निर्मल परी मी पाहतों संप्रति;
राखावी निजवृत्ति लेपरहिता मोहक्षणीं सज्जनें
तत्वा या उपदेशिसी सुकुमुमा तू आपुल्या वर्तनें. ३

वा पुष्पा फुलुनी प्रसन्न करिसी लकांताचिया लोचना
सोडोनी निज सौरभास करिसी तू घ्राणसंतर्पणा;
अन्याचें सुख साधण्यास अपुली देशी अहा आहुति
आहे काय परोपकार कथिसी हें तू करोनी कृति. ४

दृष्टी लावुनि आपुली प्रभुकडे भावें प्रसूना सदा
ध्यानीं मग्न तयाचिया अससि तू, "जायास मोठ्या पदा;
आहे एकचि लक्ष्य वस्तु मनुजा तो स्थाणु सर्वेश्वर
त्याचें ध्यान करी" असें सुचविसी, "सारेणें दुजें नश्वर." ५

एकांतप्रियता अहंकृतिविणें वृत्ती विलीना अती
तैशी निर्मलता परोपकरणीं पुष्पा मनाची रती;
पाहोनी गुण हे तुझे गमतसे योगीच कोणी तरी
पुष्पाचें रमणीय रूप धरुनी जन्मास ये भूवरीं. ६

या संसारवनांतुनी विचरतां गेलों चुकूनी पथा
व्हावा सद्गुरु मार्गदर्शक कुणी ऐसें मना वाटतां;
पुष्पा मी तुझियाकडे झडकरीं येईन, दावी मला
जो आहे ऋजुमार्ग त्या क्रमुनियां सेवीन मी शांतिला. ७

३५. भूत, भविष्य आणि वर्तमान

‘ गेले जे दिन ते अहा किति तरी होते सुखाचे मम !
 चिंता ना शिवली मना विहरलों स्वच्छंद पक्ष्यासम;
 मातें उत्तम लाघता जर पुन्हां तो काळ होतें बरें !’
 चिंतीं आणुनि भूतकाळ अपुल्या ऐसें कुणी उद्गरे. १

‘ सौख्याचा उगवेल वासर उद्यां आनंददायी मना
 चिंता जाउनियां पुरेल मनिंची माझ्या तदा कामना;’
 कोणी होउनि मानसीं अपुलिया सौख्यार्थ उत्कंठित
 ऐसें वाक्य वदे मनीं स्मरुनियां हर्षे भविष्याप्रत. २

वाटे मंगल काल अन्य न मला या वर्तमानासम
 याचें स्वागत मीं सदा करितसें हा काळ सर्वोत्तम
 गेला तो न बरा पुढें नच कळे येईल कैसा तरी
 सौख्याचा दिन आजचा म्हणुनि मीं आलिंगितों सत्वरी. ३

३६. कोकिलाची वाणी ऐकून

संध्याकाळी कवी आपल्या झोपडीत संचित वसला असता त्यास
कोकिलवाणी ऐकू आली. त्यासमयी तो म्हणतो-

संध्येची रुचिर प्रभा प्रसरली, गेली रवीची छवी
लोपानी, तरुकोटरीं शिरतसे वेगें खगांची तती;

एकाकी बसुनी खुशाल बहलीं वृक्षाचिया कूजितीं
नादी कोकिल आपुल्या, गमतसे गूढार्थ हा सूचवी.

आतां रम्य वसंत येइल अहा आनंददायी मना
प्रेमानें सहकार पूजिल तथा वाहूनिया मंजिरी;

बल्ली पल्लवितां तशा निजकरी वाहून माल्यें बरीं
प्रीती मूर्तिमती वसंत दुहिता मोहील कामीजनां.

लागे कोकिल कंठचंचु अपुली संशोधुनी गावया
आतां काव्यविचारदा प्रिय सख्या, कां तूं उगा बैससी ?

ये ये आश्रम आपुला झडकरी सोडून तूं अंगणीं
प्रीतीच्या कवनास गा मजसवें चिंता झुगारुनिया.

आलो ! थांब ! सख्या पिका, समजलों हेतू तुझा मानसीं
गातों गान तुझ्यासवें कविजना निद्रिस्त पाचारुनी.

३७. गोड स्वप्न

दिवस झाले बहु पाहुनी प्रियेला
 म्हणुनि गेलो भेटण्या मी तिथेला;
 नद्या नाले लंघून गिरी थोर
 निजागारा पोचलो मी अखेर.

१

गृहामाजी टाकिला जों न पाय
 बाळ कडियेवर घेउनी स्वकीय,
 सखी आली जलकलश घेउनीया
 वदे आश्चर्ये मजसि पाहुनीया.

२

“ कित्ती दिन हें राहणें दूरदेशीं
 प्रिया ? टाकुनि काननीं दीन दासी !
 बाळ तान्हा हा मधुर करी लीला
 नसे कोणी कौतुकें पहायाला. ”

३

शब्द इतुके बोलून कंठ दाटे
 प्रिया—नेत्रीं अश्रुचा पूर लोटे;
 कलश हस्तांतिल गळुनि पडे खालीं
 तदा शोकाकुल फार मनीं झाली.

४

“ त्वरित चित्तांतिल सोड गडे चित्ता
 तुला संगे नेईन सत्य आतां
 आज पासुनि टाकूनि तुला दूर
 न मी पळभरही खचित राहणार. ”

५

असें बोलुनि जों धीर द्वावयाला
तिच्या पाठीवर हात टाकियेला,
चूक पेटीची बोंचली कराला !
तयासरसा सुख-हेतु नष्ट झाला !

६

नेत्र उघडुनि पाहतां सभोंवार
प्रिया दिसली नच तें न निजागार,
परी होतों एकला झोंपडींत
पडुनि शयनीं यामिनी घालवीत !

७

पुढें आलें मज कळुनि सर्व कांहीं
स्वप्न होतें सत्य तें, सत्य नाहीं;
स्वप्नसृष्टींतिल सर्व अहा खेळ
मला त्यांनीं भुलविलें अल्पकाळ.

८

प्रिय स्वप्ना, त्वां फसविलें मला ना !
प्रिया कोठें ! मी कुठें ! बाल तान्हा !
वृथा मातें क्षण त्यांसि भेटवूनी
पुनः विरही टाकिलें ना करुनी !

९

जरी स्वप्नांतिल भास खरे होते
हाय ! सौख्या मग काय कमी मातें !
मुळीं नसती वाटली मना चित्ता
जरी वसती सर्वदा दूर कांता.

१०

३८. स्फुट श्लोक

हे वृश्चिका तव असे विषयुक्त नांगी
 गर्वा कशास म्हणुनी धरिशी निजांगी;
 जातांच दुर्विधिवळें सहसा तुटून
 दीनाहुनी पुढति होशिल सत्य दीन. १

हे पारिजातकलिके तुजला बघोनी
 संतोष पावति गडे मम नेत्र दोन्ही;
 त्वत्सौकुमार्यं तुजला परि सोडणार
 होतों सुखिन्न मनिं येउनि हा विचार. २

मधुर मृदुल भृंगा गुंजतोसी कशाला
 अशिशिरकर आता पश्चिमाशेस गेला;
 रुचिर कमल लागे सत्वरीं हें मिटाया
 त्यजुनि म्हणुनि यातें जा कसा दूर ठाया. ३

शुद्धात्मा मी मजसम नसे कोणिही सत्वशील
 दुग्धा ऐसें समजुनि मनीं तूं जरी फूगशील
 एकाएकीं लवण पडतां थोडकेही तुझ्यांत
 त्वन्दर्वाचा खचित सखया नाश होई क्षणांत. ४

तूते शक्ति असे अपार अनला जाळावयाची जनी
 कां तूं गर्व म्हणुनि दाविसि असा बाहेर धूमांतुनी ?
 सारें तेज निघोनि जाइल तुझे पाणी जरी ओतिलें
 अन्योन्याप्रति शत्रु विश्वपतिनें आहेत निर्मोयले. ५

अस्ता जाउनि चंद्रमा झटकरी जेव्हां सरे यामिनी
प्रेमें ये परिरंभण्यास सविता प्राचीदिशा कामिनी,
त्यातें आडवुनी ढगें परि अहा त्याच्या सुखा नाशित्ती
अन्यातें बधुनी सुखी सुख जर्गीं होई न दुष्टाप्रती. ६

सदा वससि तू जरी निजगुणें नृपाच्या शिरीं
तुला रुचिर कामिनी भुलुनि बैसवीती करीं;
परंतु वसतो हिऱ्या गुरु तुझ्यांत वा दोष हा
तुझा कणही सेवितां त्वरित जीव जातो पहा. ७

पाषाणा तुज योजित्ती जन जरी वा नीच कार्याप्रति
होळं खिन्न नको मनांत सख्या आहेस मोठा अती;
येतां योजक सुज चारु पुतळा काढील तूझ्यांतुनी
वस्तूचा उपयोग होत नसतो कारागिरावांचुनी. ८

पुष्पाचा वास ज्याच्या ग्रहण करुनिया नासिके तोष होतो
ज्याची पाहुन कांति तरुणिजन मनीं फार लज्जा वरीतो,
हा हा ! ऐशा गुलाबीं परि जगपतिनें निर्मिलें कंटकाला
दोषावांचूनि नाहीं खचित जगति या कोणि जन्मास आला. ९

‘का’ ‘का’ शब्द कशास फार करिसी वृक्षावरी वायसा
बैसोनी, तव हर्ष कर्कश रवें होणार लोकां कसा !
गवनिं फुगुनी खुशाल कर तूं घोर स्वना यापरी
येतां कोकिळ वा तुला पळुनियां लागेल जावें दुरी. १०

कंदर्पा शुद्ध रूपा बघुनि तव मनीं कुंद लज्जीत होय
 होई सान्या जनांचा सतत तुज जरी सेविलें पुष्ट काय;
 तूझ्या त्या दुष्ट दर्पे परि नच सुजनां वाटसी माननीय
 एक्या दोषें अहाहा गुणगणहि कसा लुप्त होऊन जाय. ११

नेत्रा सौख्य करी तुझी बघुनियां हे दाडिमा चारुता
 वाटे सत्य मला विधी तुज अती दावी वृथा क्रूरता;
 सौंदर्यस्थिरता अहा तुजसि तो देता विधाता जरी
 थोडाही मिळता न मान मग त्या वा माणिका भूवरी. १२

तुझें प्राक्तन पारिजात कुसुमा मातें गमे चांगलें
 सौगंधें परिपूर्ण तूं असुनिया सद्रूपही थाटलें;
 देती दुष्ट भुजंग ते परि तुला वासार्थ तो त्रास ना
 जे जे थोर तयांस लागति जगीं भोगावया यातना. १३

जेव्हां उदयास वासरमणी प्राची दिशेलागुनि
 शोधाया निजभक्ष्य जाति उडुनी पक्षी स्वतीडांतुनी;
 घेसी टांगुनि आपणास तरुच्या शाखेस तूं वाघुळा
 किंवा कोठुनि गर्दभास कळणें गोडी असे जी गुळा. १४

मेघाची तीव्र वृष्टी जरि तव शिखरीं पर्वता होत आहे
 सिंहव्याघ्रांदि पृष्ठीं तव पशुगण तो सर्वदा हिंडताहे;
 त्वच्चित्तातें न ठावें कर्धिहि तरि गडचा नांव तें खिन्नतेचें
 अन्यार्थ त्रास पीडा निशिदिनि सहणें ब्रीद हें सज्जनाचें. १५

३९. ही रम्या वनभूमिका

ही रम्या वनभूमिका कितितरी आनंद हे मन्मना
छायेतें पसरून वृक्ष करिती शांत श्रमातार्ता जना;
नाना फुललता स्वकीय सुमनें प्रेमें मला अर्पिती
गाणीं मंजुळ गाउनी खगतती कर्णास संतर्पिती. १

पाहूनी मज हीं विलोल हरिणें भीतीमुळें धांवती
येथें या हिरव्या तृणांतुनि किती मुंग्या त्वरें चालती;
स्वच्छंदें फुलपाखरें सुरुचिरें नाना उड्या मारिती
कोळी काढुनि सूक्ष्म तंतु अपुलीं जाळीं नवीं बांधिती. २

हें येथें हिरवें दिसे तृण अहा नेत्रां किती सुंदर
वेगें वाहत यांतुनी खळखळा हा चालला निर्झर;
तोयाचे उडती तुषार पडती ते या तृणाच्या वरी
पावोनी स्थिरता क्षणैक खुलती सन्मौक्तिकाचे परी. ३

साधाया स्वहिताप्रती झगडती जेथें सदा माणसें
कार्ये नित्य जिथें अनंत घडती शांती मनाला नसे;
ऐशी ती गमली गमो सुखकरी कोणास मुंबापुरी
ही मातें वनभूमिका अधिक दे तीहून सौख्यापरी. ४

वासातें करुनी प्रचंड नगरीं ज्याचें मन क्षोभलें
 घ्याया शांति सुखोपभोग म्हणुनी जें फार उत्कंठलें;
 त्यातें या वनभूमिकेंत मिळते भोगावया शांतता
 चिंतासंतति जी मना मळविते जाई लया तत्वतां.

५

कार्ये शांतपणें समस्त करिती प्राणी इथें आपुलीं
 नाही माहित नीच मत्सर त्यां ठावा न तैसा कली;
 त्यातें लावुनि एकदा नियम जे त्या ईश्वरानें दिले
 प्रेमें पाळुनि, अल्प जीवित जगीं ते लोटिती आपुलें.

६

गेलों होउनि वृद्ध मी सतत या संसारजालांतरीं
 दुर्दैवें मज सांपडे न म्हणुनी वागावया त्यांपरी;
 पापी दुष्टमति प्रमत्त नर या लोकीं बहू नांदती
 त्यांचा तापद होतसे प्रतिदिनीं संसर्ग मातें अती.

७

कंटाळून जगास मी जरि कधीं आलों स्थळीं या पुन्हां
 शांतीतें वनभूमिके वितर ही माझी तुला प्रार्थना;
 एकांतीं मग मी बसून तुझिया गे रम्यकुंजांत या
 भक्तीनें परमेश्वरास भजुनी नेईन आयू लया.

८

४०. कवि आणि कोकिल

“ गाऊं नको कर पुरे तव दिव्य गान
जा येथुनी कविवरा विपिनीं निघून;
येणार काय तव दिव्य कवित्व कामा ?
कां कंठ शोषविसि तूं अपुला रिकामा ?

१

वैसून कोकिल मनोहर आभ्रवृक्षीं
गाणें म्हणे तुजहुनी रमणीय लक्ष्मी; ”
ऐकूनि हें वचन खिन्न मनांत झाला
गोला कवी त्यजुनि निष्ठुर या जगाला.

२

कर्णी पडे न मग कूजित कोकिलाचें
झालें समस्त जग गानविहीन साचें;
गाणार तो पिक कसा मतिहीन दीन
जो नित्य गीत कवि पासुनि घे शिकून.

३

आलें महत्व कविचें कळुनी जगाला
दुःखें तदा हळहळें अनुताप झाला;
अन्वेषिलें बहु परी कवि तो न भेटे
अंधार घोर पसरे जग शून्य वाटे.

४

४१. जीवाचें अमरत्व

लिप्यांती ५४

स्वातीचा जलबिंदु एक पडतां मेघांतुनी सागरी

माझे जीवित जाय आज विलया ऐसें म्हणे अंतरीं;

घेई शोषुनि शुकित तों अपुलिया गर्भी तथा वाढवी

देई मौक्तिकरूप सुंदर तथा जें कांतिला गाढवी. १

कोळी येउन काढिले, वर तयें शुकतीस अर्ध्यांतुनी

आतां होइल सत्यनाश उपजे तें भीति मुक्तामनीं;

हा हा अद्भुत वर्तलें नवल तों तें रम्य मुक्ताफल

भूपाच्या पडुनी करीं चमकलें तच्छेखरीं सोज्वल. २

झाला नाश न बिंदुचा घडुनि ये त्याचेंच रूपांतर

मुक्तावेष धरोनि तो विलसला जीवंत या भूवर;

मृत्यू या न जगांत, शाश्वत वसे हा जीव रूपांतरीं

जें जें उद्भवते पुन्हा विलय तें पावे, वृथा वैखरी. ३

४२. गीतांजली

(प्रसिद्ध बंगाली कविवर रविद्रनाथ टागोर यांनी गीतांजली नांवाचे पुस्तक लिहिले आहे. मूळ बंगाली गीतांजली वरून ही खालील पद्ये लिहिली आहेत.)

(१)

हैं सान सुमन तूं सत्वर घेई खुडुनी
जाईल थांबतां मातीमध्ये पडुनी;
जरि मिळे न यातें स्थान तुझ्या सुमहारीं
निजकरें दुखवुनि देवा या स्वीकारी.
दिन सरुनी न कळत होइल संध्याकाळ
जाईल निघुनी तव पूजेचा वेळ;
सुमनोहर रंग न याचा ! हैं खरें
वास ये यास बेताचा ! हैं खरें
तरि यास मान सेवेचा ! दे त्वरें
जो काल न गेला घेई त्यातें खुडुनी
जाईल थांबतां कोमेजुनि हैं पडुनी.

(२)

जेव्हां खेळत मी असें तुजसवें स्वच्छंद नानापरी
केला प्रश्न न कोण तूं म्हणवुनी केव्हांहि तूतें हरी;
लज्जा भीति तदा मनांत न वसे चिंता नसे अंतरीं
होता वाहत जीवितौघ मम हा प्रक्षुब्ध सिंधूपरी.

होता रम्य उषा स्वयें उठविसी निद्रेंतुनी तूं मला
 घेऊनी अपुल्यासवें भ्रमसि तूं मातें वनीं एकला;
 तें गानें म्हटलीं तुवां समजलीं नाहीत मातें जरी
 त्याचा काढुनि मी प्रतिध्वनि सख्या नाचें उडें भूवरी !

झाला खेळ पुरा अहा बघतसें मी काय हें लोचनीं
 स्तब्ध व्योम विशाल हे रविशशी निःशब्द ही मेदिनी;
 लावूनी नयनद्वया अपुलियां त्वत्पादपद्माकडे
 सारे विस्मित विश्व हें तुजपुढें राहे उभें बापुडें !

(३)

जें जीवनीघ मम होइल शुष्क साचा
 वर्षावि तूं कर झणी करुणारसाचा;
 गेली जरी मधुरता सगळी लयातें
 येऊनि गा मज सुधेसम गोड गीतें.

होऊनिया प्रबल कर्म जधीं मला तें
 पाडील बद्ध करुनी तव विस्मृतौतें;
 ये ईश्वरा त्वदिय घेउनि दिव्य शांति
 मोहांतुनी मम झणी करण्यास मुक्ति.

माझे जधीं कृपण हें मन शक्तिहीन
 भीरूपरी बसतसे असहाय दीन;
 ये द्वार तें उघडुनी हृदयांत देवा
 जैसा प्रवेश नगरींत नृपें करावा.

जें वासना प्रबल होउनि, मोहजालीं
 घाली मनास, न मुचे मति मंद झाली;
 हे पावना त्वरित घेउनि ये प्रकाश
 माझ्याकडे, कर झणी मम मोहनाश.

(४)

उठति मेघ नभीं वरचेवरी
 हळुहळू पसरे तम भूवरी;
 बघत वाट बसूं किति एकला
 जिवलगा तव मी न कळे मला.

१

करितसे व्यवसाय जनांसवें
 समय जाय तदा निघुनी जवें,
 परि अतां तिमिरावृत्त या दिनीं
 कवणही न सख्या तुजवांचुनी.

२

जरि तुवा मजला अवहेलुनी
 मुख न दावियलें अपुलें झणी,
 तर कसा तिमिरावृत्त काळ हा
 निघुनि जाइल हें नकळे अहा.

३

बघत शून्य सुदूर नभाकडे
 हृदय हें भ्रमते मम बापुडें;
 तरल होय मरुल्लहरीपरी
 बघुं सख्या तव वाट किती तरी.

४

(५)

गुणालया तूं करिसी कैसें गान कळेना तरी
परिसतों विस्मित मी अंतरी. ॥ ध्रु० ॥

तव गानाचें दिव्य तेज या दीप्त जगातें करी
गगन हें स्वरलहरींनीं भरी.

तव गानाचा पवित्र निर्रर कठिण शिला भेदुनी
वाहतो वेगें भुवनांतुनी.

गान करावें तुझ्या संगतीं येतें माझ्या मनीं
निघेना सूरचि कंठांतुनी. ॥ चाल० ॥

यत्नें काढितसें मी स्वर
परी तो बेसुर ये बाहिर

तव गानाच्या अनंत जालीं फसलों विहगापरी
जाहली कुंठित मम वैखरी.

१

(६)

ज्यांचा माझा परिचय नसे स्नेह त्यांशीं जहाला
मातें लाघे स्थल परगृहीं, त्वत्कृपा ही दयाळा;
दूरस्थां त्वां सदयहृदये आणिलें एक ठायां
पूर्वीं होतां परजन तथा बंधु केलेस राया.

१

जेव्हां येई निजगृह मला सोडण्याचा प्रसंग
कैशी होय स्थिति म्हणुनि हें भीत हो अंतरंग;
जें जें लोकीं नव दिसतसे त्यांत राहे पुराण
तेथें तूही वससि सदया राहतें हें न भान.

२

योनीमध्ये बहुविध मला घालुनी जन्म देसी
 ज्या ज्या लोकीं अनुभव नवे लाविसी घ्यावयासी;
 तेथें तेथें मजसि दिससी तोच तूं मित्र माझा
 त्वत्साह्यानें मम परजनीं होतसे स्नेह ताजा. ३

ज्यानें तूतें विनतशरणा ! जाणिलें त्यास नाही
 कोठें कांहीं म्हणुनि परकें या जगीं सर्वदाही;
 माझी आहे तुजसि सखया प्रार्थना एक शेखीं
 मातें व्हावा विसर न तुझा, एक जो तूं अनेकीं. ४

(७)

जरी करिसी तूं सख्या मजसवें न संभाषण
 तुझें भरुनि मौन मी स्वहृदयीं तया साहिन;
 सतारक जशी निशा अवनतानना तीपरी
 प्रशांत हृदयें तुझी करिन मी प्रतीक्षा हरी. १

सरेल रजनी उषा करिल दीप्त ही मेदिनी
 मुदिव्य मधुरा गिरा तव निघेल खा भेंदुनी;
 प्रतिध्वनि तिचा उठे सकल पक्षिनीडांतुनी
 मधुस्वन तिचा अहा विकसवील पुष्पें वनीं. २

(८)

येतां संकट रक्षि तूं मज न ही माझी तुला प्रार्थना
वाटेना मजला विपद्भय असें दे धैर्य माझ्या मना ;
दुःखापासुनि ताप हो न करिसी त्याचें जरी सांत्वन
मी दुःखावर मेळवीन विजया ऐसें करी मन्मन. १

कोणीही मज संकटांत नच ये साह्या कराया जरी
माझे होय न अंगिचें बल कमी ऐसें प्रभो तूं करी ;
संसारांत न ये जरी यश मला झाली पुरी वंचना
त्याचें अल्पहि दुःख होउ न मला ऐसें करी या मना. २

माझे त्राण करीं न ही प्रभुवरा माझी तुला प्रार्थना
मी जाईन तरुनि ही भवनदी दे शक्ति ऐशी मना ;
माझा भार करोनि फार हलका त्वां सांत्विलें ना जरी
सारा भार सहावयास मजला सामर्थ्य दे श्रीहरी. ३

संसारीं मज लाधलें जर कधीं प्रारब्धयोगें सुख
ध्यावें ओळखुनी तुझे प्रभुवरा म्यां नम्र भावें मुख ;
दुर्दैवें जर दुःखभोग घडला हो पूर्ण ना कामना
स्पर्शां त्वद्विषयीं न संशय कधीं हे ईश्वरा मन्मना. ४

(९)

या जन्मीं जर ईश्वरा मज नसे होणें तुजें दर्शन
नाहीं तें घडलें सदैव म्हणुनी दुःखें झुरे मन्मन;
याची विस्मृति ना पडो क्षणभरी मी या जगीं जोंवरी
राहो जागृत भावना निशिदिनीं ही माझिया अंतरीं. १

बाजारीं बसुनी अनेक करुनी व्यापार रात्रंदिन
झालें प्राप्त जरी अपार मजला प्रारब्धयोगें धन;
कांहीं मेळविलें न मी मज सदा वाटो जगीं जोंवरी
राहो जागृत भावना निशिदिनीं ही माझिया अंतरीं. २

मार्गतिं क्रमितां जधीं थकुनी मी वैसें तरुच्या तळीं
ध्याया विश्रम टाकुनी क्षणभरी कथा जुनी आपुली;
आहे दीर्घ मला अजून पुढती जाणें क्रमूनी पथ
याची विस्मृति ना पडो मनि वसो ही भावना संतत. ३

यानें भूषविलें गृहास अपुल्या नाना कला मोजुनी
चाले हास्य विनोद मंजुल निघे सर्वत्र वंशीध्वनि
नाहीं मी सदनीं तुला प्रभुवरा पाचारिलें त्यापरी
याची विस्मृति ना पडो मज, वसो ही भावना अंतरीं ४

(१०)

- आलों येंथें मी प्रभुराया गाया तूतें गान
जगन्मंदिरीं तुझिया मजला देई अल्पस्थान. १
- नाहीं तुझिया भुवनीं मजला काज दुजें या आतां
गीतस्वर मी स्वच्छंदानें काढित राहिन नाथा. २
- तव पूजेचा समय जधीं ये शांत निशीथीं राया
करी सत्वरी या दासातें आज्ञा तेव्हां गाया. ३
- प्रभातकालीं निघेल जेव्हां सुंदर वौणासूर
बोलावुनि घे सन्निध देवा ठेवुं नको मज दूर. ४

(११)

- करिसि मजसि आज्ञा गान जें गा म्हणोनी
हृदय सदभिमानें जाय माझे भरोनी;
बघुनि तव मुखातें होतसे हर्ष फार
खळखळ नयनीं या लोटतो बाष्पपूर. १
- कठिन कटु वसे जें माझिया सर्व देहीं
त्वरित विलय पावे गानमाधुर्यडोहीं;
जलधिवरुनि हर्षें जातसे पक्षि जेंवी
उडत तुजकडे ये भक्ति मत्प्रेम तेंवी २

तुजसि बहुत माझे आवडे नम्रगान
परिसुनि तव होती सर्वदा तृप्त कान;
म्हणुनि तुजपुढें मी गायकाच्या मिषानें
वसुनि म्हणतसे हें ईश्वरा नित्य गाणें.

३

जरि मम मनि आलें स्पर्शणें शक्य जे न
चरण तव दयाळा, त्यां करी स्पर्श गान;
विसरुनि अधिकारा दंग होऊनि नामीं
प्रभुसि चुकुनि माझ्या 'बंधु' संबोधितों मी.

४

(१२)

जननि दुःखें गाळुनि अश्रुनीर
तयाचा मी गुंफीन तुला हार;
तुझी स्थाली गे स्वर्णभूषणाची
वरिल शोभा त्यामुळें अधिक साची.

१

चंद्रसूर्यहि तारका असंख्यात
तुझ्या चरणीं नूपुरें चमकतात;
परी दुःखाचा मदीय अलंकार
तुझ्या वृक्षातें शोभवील फार.

२

अखिल वैभव धनधान्य सर्व कांहीं
तुझ्यापासुनि मनुजास लब्ध होई;
जरी तुजला वाटलें मला देई
मनीं नसलें तर जननि सकल नेई.

३

परी दुःखाचा मीच असें स्वामी
तुला अर्पितसें जननि तें जधीं मी;
कृपा करिसी स्वीकार करुनि त्याचा
हाच वाटे अभिमान मला साचा.

४

(१३)

(चाल—उद्धवा शांतवन)

जें गान गावया आलों गाउनि तें अजुनि न झालें
जुळविण्यांत वीणातारा सकलायु लयाला गेलें ॥ध्रु०॥
परि तारा जुळल्या नाहीं सूर न ते मिळुनी आले
लाघावें गाणें म्हणुनी व्याकुल हें चित्त जहालें;
पुष्प नसे विकसित झालें वायूनें केवळ हाले
परिसिली न त्याची वाणी नच मुखावलोकन केलें;
मत्सदनावरुनी जातां तच्चरणध्वनितें श्रविलें
घालण्यांत आसन त्याला दिन सर्व लयाला गेले. ॥चाल॥

परि दीप लावला नाहीं
बोलावूं कैसा गेहीं
तद्दर्शन हो आशा ही
परि अजुनी नाहीं घडलें.

१

(१४)

मार्गे शून्य नदीतटीं हळुहळू रानांतुनी एकली
जासी घेउनि दीप गे कवण तूं झांकूनि त्या अंचलीं;
देई दीप मला तुझा गृह असे माझे तमें व्यापिलें
बाला पाहुनि यापरी तिजसी मी साश्चर्य जिज्ञासिलें. १

नेत्रीं सुंदर पाहुनी मजकडे संधिप्रकाशांतुनी
बोले ' दीपविसर्जनास सलिलीं मी चाललें या क्षणीं '
बालेचें वच ऐकुनी क्षण उभा मी राहिलों पाहत
गेंला दीप कुठें तरी झरझरा ओघासवें वाहत. २

" बाले दीप तुझे समस्त असतां लावूनि झाले घरीं
कोठें घेउनि चाललीस फिरुनी दीपास या तूं करीं;
माझे व्याप्त असे अगार तिमिरें दे दीप हा तूं मला "
होतां रात्र हळूहळू फिरुनिया मीं प्रश्न केला तिला. ३

पाहुनी मज बलिका क्षण मनीं आशंकुनी बोलली
" अर्पाया गगनास दीप मम हा मी पातलें या स्थळीं; "
बालेचें वच ऐकुनी क्षण उभा मी राहिलो पाहत
होता दीप तिचा वृथा जळत तो शून्यावकाशीं स्थित. ४

" दीपातें हृदया समीप धरुनी कोणास तूं शोधिसी
माझे व्याप्त असे तमें सदन गे दे दीप तूं हा मशीं;
रात्रीं द्विप्रहरीं निशीथसमयीं अंधार जें दाटला
बालेसन्निध जाउनी फिरुनिया मी प्रश्न केला तिला. ५

(१४)

मार्गे शून्य नदीतटी हळुहळू रानांतुनी एकली
जासी घेउनि दीप गे कवण तूं झांकूनि त्या अंचलीं;
देई दीप मला तुझा गृह असे माझे तमें व्यापिलें
बाला पाहुनि यापरी तिजसी मी साश्चर्य जिज्ञासिलें. १

नेत्रीं सुंदर पाहुनी मजकडे संधिप्रकाशांतुनी
बोले ' दीपविसर्जनास सलिलीं मी चाललें या क्षणीं '
बालेचें वच ऐकुनी क्षण उभा मी राहिलों पाहत
गेंला दीप कुठें तरी झरझरा ओघासवें वाहत. २

" बाले दीप तुझे समस्त असतां लावूनि झाले घरीं
कोठें घेउनि चाललीस फिरुनी दीपास या तूं करीं;
माझे व्याप्त असे अगार तिमिरें दे दीप हा तूं मला "
होतां रात्र हळुहळू फिरुनिया मीं प्रश्न केला तिला. ३

पाहोनी मज बलिका क्षण मनीं आशंकुनी बोलली
" अर्पाया गगनास दीप मम हा मी पातलें या स्थळीं; "
बालेचें वच ऐकुनी क्षण उभा मी राहिलो पाहत
होता दीप तिचा वृथा जळत तो शून्यावकाशीं स्थित. ४

" दीपातें हृदया समीप धरुनी कोणास तूं शोधिसी
माझे व्याप्त असे तमें सदन गे दे दीप तूं हा मशीं;
रात्रीं द्विप्रहरीं निशीथसमयीं अंधार जें दाटला
बालेसन्निध जाउनी फिरुनिया मी प्रश्न केला तिला. ५

नेत्रीं रम्य पुनः बघोनि बदली ती बालिका सत्वरी
 “जाते घेउनि हा प्रदीप्त करण्या दीपावली साजरी; ”
 बालेचें वच ऐकुनी क्षण उभा मी राहियेलों तधीं
 गेला दीप तिचा वृथा जळुनिया दीपांत लक्षावधी. ६

(१५)

(अर्धं तनू बाळीं—)

खटाटोप हा व्यर्थ कशाला करिसी वेड्या नरा
 पहारे उघडुनि नयनें जरा. ॥ध्रु०॥

देवगृहाचें द्वार लावुनी वैसुनिया आसनीं
 कुणाच्या अससी रत पूजनीं ?

भजन कुणाचें करिसी घेउनि वीणा अपुल्या करीं
 परिसितो कोण तुझी वैखरी ?

हातीं घेउनि माळ जपाची व्यर्थ मणी ओढिसी
 कुणाचें नाम सुखीं काढिसी ?

नाहीं देव तुझ्यारे पुढें
 भरला तमही चोंहीकडे

तिमिरीं वसुती जीवित वाया घालविसी पामरा. १

लांगल घेउनि जेथ कृषीवल भूमीतें नांगरी
 शिलातें फोडुनि मार्गा करी,

ग्रीष्मर्तूच्या असह्य दाहीं अथवा जलवर्षणीं
करो तो श्रम कोठेंही जनीं,

वसे तयाच्या संतत सन्निध तो प्रेमें श्रीहरी
मलिन घे वसना अंगावरी,

व्हावा देव तुला तो जरी
टाकी शुचि वसनातें दुरी

तत्सम धूलीमध्ये येरे श्रमण्या करुनि त्वरा.

२

'मुक्ति मुक्ति' तूं उच्च रवानें निशिदिनि आक्रोशसी
परि ती मुक्ति मिळावी कशी,

हपें प्रभुनें स्वीकृत केलें सुजनाचें बंधन
बद्ध तो प्रकृत जैसा जन,

पुरे ध्यान तव धूपदीप हीं माल्यें दे टाकुनी

सत्वरी ये बाहेरी जनीं,
न लगे वसन शुची संप्रती
लागो धूली देहाप्रती

रत हो कर्मी प्रभुच्या संगें कर्मयोग हा खरा.

३

१३१०६४

१३१०६४

६१०